

Zeeland en de kennissamenleving: Een vroegmodern perspectief (I)

Meneer de rector magnificus,

Vandaag aanvaard ik met mijn oratie formeel mijn benoeming als bijzonder hoogleraar door het Familie Fonds Hurgronje met als leeropdracht de “Geschiedenis van Zeeland in de Wereld”. In de komende minuten wil ik u graag deelgenoot maken van mijn interpretatie van deze opdracht en de hoofdlijnen van het onderwijs- en onderzoeksprogramma dat ik daaruit afleid. De pijlers van dat programma zijn samen te vatten in de volgende vraag: wat is de rol van kennis in de opkomst van Zeeland als een vroegmoderne samenleving.

Ik zal hierna proberen uit te leggen op welke manier ik die vraag wil beantwoorden en waarom ik het nodig vind om een postmodern begrip als de kennissamenleving te gebruiken om onderzoek te doen naar de vroegmoderne wereld, met Zeeland als belangrijke casus. Ik ga er daarbij vanuit dat de geschiedenis van Zeeland een imperialistische geschiedenis is, waarbij ik imperialisme opvat als het streven naar macht en rijkdom van een politieke gemeenschap die is begrensd in ruimte, tijd, demografische omvang en kracht maar die grenzen probeert te overstijgen.¹ Mijn onderzoek naar dat streven en de gevolgen ervan richt zich vooral op de relatie tussen lokale kennis, de vorming van transregionale kennisculturen en het ontwikkelen van een actieve politieke gemeenschap die Zeeland genoemd wordt. De geschiedenis van Zeeland is voor mij niet de geschiedenis van het Schelde-estuarium maar van een begrensde gemeenschap van mensen en hun op de wereld gerichte politieke streven. Het is dankzij zulk streven dat Zeeland eerst vorm werd gegeven en uiteindelijk zelf een wereldmacht werd.²

Wat ik de komende jaren voortbouwend op de rijke Zeeuwse historiografische traditie verder wil onderzoeken is hoe de grafelijkheid van Zeeland verenigd met Holland bij het

¹ Deze definitie is voorlopig, in afwachting van een grondiger toepassing van de literatuur over imperia en de opkomst van de moderne staat op de Zeeuwse geschiedenis. Zie alvast A. van Dixhoorn, “The Prosperity of Belgica and the Virtues of Antwerp: Guicciardini’s *Descrittione di tutti Paesi Bassi*”, in: C. Göttler, B. Ramakers en J. Woodall (eds.), *Trading Values. Cultural Translation in Early Modern Antwerp*. Special issue *Netherlands Yearbook for the History of Art* (in druk, 2014). Zie ook: R. Descendre, “Stato, imperio, dominio. Sur l’unité des notions d’État et d’empire au XVIe siècle”, *Astériorion* [<http://asterion.revues.org/2243>], 10, 2012, online gepubliceerd 28 novembre 2012, geraadpleegd op 9 septembre 2014; E. W. Said, *Culture and Imperialism*. New York, 1994 (1993); B. Semmel, *The Rise of Free Trade Imperialism: Classical Political Economy. The Empire of Free Trade and Imperialism 1750-1850*. London 1970.

² De vier delen van de recente *Geschiedenis van Zeeland* vertrekken vanuit het concept van de ‘regio’ en situeren zich de traditie van ‘regionale geschiedenis’. Ik sluit eerder aan bij concepten als ‘staat’, ‘natie’, en het minder beladen begrip ‘politieke gemeenschap’, en wil Zeeland bestuderen vanuit wereldhistorisch perspectief. In de komende jaren zal ik die keuze verder uitwerken.

Verdrag van Parijs van 6 maart 1323 zich in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw ontwikkelde van een object van machtsstreven van anderen tot een door delen van de bevolking gewild project.³ Als politieke gemeenschap maakte het zich los van Holland en vanaf de late zestiende eeuw tot aan de Bataafse Republiek in 1795 werd het twee eeuwen lang zelf een imperiale macht. De Vrede van Parijs tussen het Vlaamse gravenhuis van de Dampierres en het Henegouws-Hollandse huis van Avesnes, waarbij de Vlaamse graaf voorgoed afzag van aanspraken op Zeeland, was het begin van ‘Zeeland’ als een collectieve actor zowel in relatie tot de eigen bevolking als in relatie tot de wereld. Daarmee wil ik zeggen dat het vanaf 1323 mogelijk wordt om Zeeland te beschouwen als een politiek project, als een imaginaire en institutionele plek waar wilsvorming plaatsvindt; eerst rond de graaf en zijn raad en dan rond de Staten en instellingen van het graafschap, bijvoorbeeld ook rond de figuur van de abt van Middelburg en de heren van Veere en in toenemende mate de steden en hun besturen tot aan ambitieuze dorpsgemeenschappen toe.⁴ De grafelijkheid van Zeeland vormt vanaf 1323 een centraal punt van waaruit gedacht kon worden over de regio en haar inwoners en dat haar tot object kon maken van onderzoek en collectieve verlangens.

Dat ik de grafelijkheid en de institutionele de juridische ontwikkelingen die haar mee vormgaven als politieke gemeenschap tot uitgangspunt neem heeft een belangrijk gevolg voor mijn onderzoeks- en onderwijsprogramma: het maakt zowel juridische en administratieve culturen die binnen en buiten de regio ontwikkeld werden en op de regio inwerkten tot object van onderzoek, maar bijvoorbeeld ook conflicten, controversen, polemieken die werden gevoerd over het belang van Zeeland of een deel van het graafschap.⁵ Alle onderzoek naar en

³ Zie voor de context P. Hendriks, “Politieke geschiedenis, bestuurlijke instellingen”, in: P. Brusse en P. Hendriks (red.), *Geschiedenis van Zeeland. Deel 1. Prehistorie tot 1550*. Zwolle/Utrecht 2012, 107-124. De vrede van Parijs wordt hier vreemd genoeg niet vermeld, evenmin als het beleg van Zierikzee in 1303-1304. Voor het verdrag: W. H. TeBrake, *A Plague of Insurrection: Popular Politics and Peasant Revolt in Flanders, 1323-1328*. University of Pennsylvania Press, 1993; R. P. de Graaf, *Oorlog om Holland, 1000-1375*. Hilversum 2004, 151-209; L. Sicking, *Neptune and the Netherlands: State, Economy, and War at Sea in the Renaissance*. Leiden, 2004, 45; Zie ook D. Berten, “Histoire du lien féodal entre la Flandre et la Zélande II (1245— 1323)”, *Bulletijn der Maatschappij van Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*.(1911) 19-20, 225-274.

⁴ Zie daarvoor L. Sicking, “Politieke geschiedenis, gewestelijke en bovengewestelijke bestuursinstellingen”, in: Brusse en Hendriks, *Geschiedenis van Zeeland. Deel 1*, 226-242. Sicking verwijst kort naar Parijs 1323. Zie ook A. van Dixhoorn, “Rederijkers in een Zeeuws dorp”, *Zeeland* 10 (2001) 2, 57-64; en C. Dekker, *Het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Kapelle en de stichting van de parochie Biezelinge*. Goes 1979. Gertrude van de Ketterij bereidt een promotieonderzoek voor over de stadsvorming van het dorp Arnemuiden in de late zestiende eeuw. Zie ook: J.H. Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de tachtigjarige oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek*. Middelburg 1998.

⁵ Zie daarvoor bijvoorbeeld M. van der Bijl, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715*. Groningen 1982. S.J. van Dixhoorn en D. Vuijk doen verkennend onderzoek naar de amortisatie van het dubbelmarkizaat van Veere en Vlissingen door de Staten van Zeeland en de positie van de Eerste Edele, een van de grote debatten uit de vroege achttiende eeuw die tot in de late zestiende eeuw terugging. De strijd werd nog in de jaren 1740 internationaal

kennisverzameling over Zeeland, of dat nu gebeurde in opdracht van een overheidspersoon of instelling of vanuit een historiografische, geografische of retoricaal-literaire interesse (bij dat laatste valt te denken aan de Zeeuwse kronieken vanaf Reygersberch, de *Nederlantsche Gedenck-klanck* van Valerius, de *Verkrachte Belgica* van Bollaert, de *Zeeusche Nachtegael*, de uitdrukking bij uitstek van een Zeeuws imperialistisch streven rond Jacob Cats), zal in mijn onderzoek speciaal in de belangstelling staan. Het uitgangspunt hier is dat elk onderzoek naar en spreken over Zeeland bijdroeg tot verdere wilsvorming van het gewest en zijn belang.⁶

We kunnen de vormgeving van Zeeland als imperialistische macht ook waarnemen in teksten die buiten Zeeland werden geschreven, in kosmografieën, kronieken en politiek-economische traktaten. Zo verscheen in 1690 postuum William Petty's *Political Arithmetick or a Discourse Concerning the Extent and Value of Lands*. Het werd door zijn jonge zoon opgedragen aan Willem III. Sir William Petty (1623-1687) was een Engelse natuurfilosoof, geograaf en uitvinder, lid van de Royal Society en van het Engelse Parlement, die een tijd in de Republiek had gewoond.⁷ Zijn essay betreft een onderzoek naar de welvaart en macht van landen, naast de twee machtige koninkrijken van Engeland en Frankrijk, speciaal ook Holland en Zeeland. Holland en Zeeland vertegenwoordigen voor Petty de rijkdom en macht van de Verenigde Nederlanden, al verkort hij dat in de tekst van zijn essay nog geregeld tot Holland. Dat neemt niet weg dat Petty met grote regelmaat Zeeland naast Holland inhoudelijk en typografisch op het niveau van de twee machtigste koninkrijken van Europa plaatste.⁸

Tot in 1755 markeert Pettys essay Zeeland als voorbeeld van een geslaagd streven naar imperiale macht.⁹ Centraal in zijn verklaring voor welvaart en macht staat de mogelijkheid van een politieke gemeenschap om kosten van productie, vervoer en verdediging zo laag mogelijk te houden en daardoor wereldmarkten te beheersen. Holland en Zeeland beschikten

opgemerkt. Zie J. Back, *Het regt van syne hoogheyd den heere prince van Orange [...] tot het marquisaat van Veere en Vlissingen*. Franeker, 1733; *The history of the marquisate of Veere and Flushing [...] With a narrative of the proceedings of their noble mightinesses the States of Zeeland, with regard to that marquisate [...]*. Londen, 1741; *Histoire du différend entre leurs nobles puissances les états de la province de Zélande et [...] [le] Prince d'Orange et de Nassau etc. au sujet du Marquisat [...]*. Londen, 1742.

⁶ Zulke imperialistische literatuur uit Zeeland is er in overvloed. Men kan ook denken aan Petrus Hondius, *Dapes inemptæ, of de Moufe-schans, dat is, De soeticheydt des byten-levens*. Leiden, 1621; Johannes de Swaef, *Mardachai, ofte Christelijcken patriot; allen vryen Vereenighden Neder-landers aenwijsende, hoe sy des weerden Vader-lants beste, volghens Godts woort, recht moeten soecken*. Middelburg, 1630, 1631 en 1632; Adrianus Hofferus, *Nederduytsche poëmata*. Amsterdam, 1635.

⁷ Zie voor Petty: T. McCormick, *William Petty and the Ambitions of Political Arithmetic*. Oxford, 2009.

⁸ W. Petty, *Political arithmetick, or A discourse concerning, the extent and value of lands [...] & As the same relates to every country in general, but more particularly to the territories of His Majesty of Great Britain, and his neighbours of Holland, Zealand, and France [...]*. Londen, 1690. In the fifth of his *Five essays in political arithmetick*, "Concerning Holland and the rest of the VII United Provinces", published in 1687 in a French-English edition Zeeland is not on the title page.

⁹ W. Petty, *Several essays in political arithmetick. The fourth edition, corrected. To which are prefix'd, Memoirs of the author's life*. Londen, 1755. De laatste editie volgens de English Short Title Catalogue.

volgens Petty over een cumulatief voordeel dankzij hun ligging te midden van waterwegen. Aangezien volgens hem staten het meeste voordeel halen uit specialisatie in wat de natuur hen biedt richtten Holland en Zeeland zich op de zeevaart en visvangst met als gevolg een grote kennis van het watervervoer, een uitgebreid handelsnetwerk, de daaruit voortvloeiende kennis van vraag en aanbod en van waren van waar ook ter wereld en daarmee een centrale positie in de wereldhandel. Die kennisvoordelen namen volgens Petty verder toe door het beleid van deze staten om de grondstoffen die ze overal ter wereld aankochten in eigen land te bewerken, waarmee ze zich bovendien de kennis en kunde die daarbij hoorde toe-eigenden. Met hun manufacturen behaalden ze extra kostenvoordelen die nergens anders te evenaren waren: de manufacturen lagen altijd aan waterwegen wat de vervoerskosten drukte en zeer veel arbeid werd niet verricht door mensenhanden maar door de vele windmolens die dankzij het vlakke land overal gebouwd konden worden. Een molen die werd gebouwd door een man in een half jaar, spaarde het werk van vier mannen voor vijf jaar. De voordelen in kennis en kunde waren volgens Petty dus niet het gevolg van eigenschappen van de bevolking, maar van het land.¹⁰

II

Via Petty kunnen we de positie van Zeeland in het wereldsysteem als het ware van binnenuit beschrijven, met de ogen van een eigentijds waarnemer. Zijn beschrijving bevat daardoor twee manieren waarop het idee van Zeeland in de wereld kan worden opgevat. In de eerste plaats wijst het idee in structuralistische zin op de geopolitieke positie van het graafschap Zeeland en zijn inwoners in het wereldsysteem zoals bestudeerd door Immanuel Wallerstein en zijn school.¹¹ Recent hebben kennissociologen en kennisgeografen benadrukt dat het collectieve handelen binnen de geopolitieke structuren van het wereldsysteem gebaseerd was op het actief verzamelen, opslaan, evalueren en bewerken van kennis en de vorming van expertise voor handelen op afstand in militaire, administratieve, economische en religieuze zin. Naast kennis van waterwegen en kustlijnen, van geometrie en astronomie en van militaire en administratieve technieken en juridische argumentaties vergrootte het wereldwijde bereik van Europese zeevaarders, militairen, religieuzen en kolonisten ook de Europese kennis van grondstoffen en waren, van aanbod en vraag, van vreemde volken en landen.¹²

¹⁰ Geciteerd naar de editie uit 1690, geconsulteerd via Google Books.

¹¹ Voor een kritische evaluatie: L. Benton, "From the World-Systems Perspective to Institutional World History: Culture and Economy in Global Theory", *Journal of World History*, 7 (1996) 2, 261-295

¹² Bijvoorbeeld: S.J. Harris, "Long-Distance Corporations, Big Sciences, and the Geography of Knowledge", *Configurations*, 6 (1998) 2, 269-304; H. Cook, *Matters of Exchange: Commerce, Medicine, and Science in the Dutch Golden Age*. New Haven 2007; D.E. Harkness, *The Jewel House. Elizabethan London and the Scientific Revolution*. New Haven 2007; P. Burke, *A social history of knowledge. From Gutenberg to Diderot*. Cambridge

Overigens geldt dat niet alleen voor het handelen op afstand in de wereld buiten Europa, maar ook binnen Europa zelf. Er is immers op gewezen hoe de uitbreiding van de bureaucratische en juridische macht in Europese landen leidde tot een groeiende centralisatie van kennis, niet alleen cartografische kennis, maar ook kennis van rijkdom, kunde, zeden, gewoonten, gebruiken en religieuze praktijk van de bevolking. Onderzoek naar volkscultuur en naar de zogenaamde sociale disciplinerende van de Europese volken vanaf de Reformatie en de Contrareformatie heeft laten zien dat het streven naar inwerking op de bevolkingen van Europa om hen te perfectioneren, om ze te snoeien en te wieden als een boomgaard, om met de zestiende eeuwse Zierikzeese medicus Levinus Lemnius te spreken, ook bijdroeg tot de vorming van lokale etnografische kennis, zoals ik aan de hand van Lemnius zal laten zien.¹³

Er is terecht op gewezen dat die groei van kennis niet alleen verklaard kan worden als een functie van de toenemende onderlinge afhankelijkheid van Europeanen, hun instituties en de buitenwereld, maar nauw verbonden was met de bestaande scholastieke en humanistische kennisculturen in Europa en administratieve technieken. Dat brengt me bij mijn tweede (lokale) interpretatie van het begrip wereld dat verwijst naar de leefwereld waarin mensen dagelijks leven, denken en handelen. Dit is de wereld opgevat in existentialistische zin zoals die door menselijke collectieven gekend en door menselijk handelen gevormd wordt en zoals die bestudeerd is door filosofen als Heidegger en Ahrendt, Habermas, Foucault en Sloterdijk en door wetenschaps-, mentaliteits-, cultuur- en ideeënhistorici. Het is vanuit hun begrip van de wereld zoals die wordt overgedragen en gevormd in lokale gemeenschappen dat mensen leren denken, spreken en handelen. Ook die wereld bevat veel meer noodzakelijke kennis dan alleen kennis van de natuur, van technieken en van waren, maar ook van het bovennatuurlijke, de kosmos en de religie, van wet, recht en instituties, van eigen zeden en gewoonten, van taal en retorica tot aan kennis van wat anderen weten, denken, doen. Het is in die leefwereld dat een mens wordt gevormd tot denkend en handelend wezen dat zowel op de buitenwereld als op eigen lichaam en geest kan inwerken. Het is vanuit die wereld dat Petty zijn onderzoek deed naar de positie van Holland/Zeeland tussen de naties.

De leefwereld en de daarin geldende categorieën van denken (*actor-categories*) is het vertrekpunt voor wie denken en handelen en de rol van kennis en kennisculturen daarin wil

2001. Recenter nog: H. Cook, "Moving About and Finding Things Out: Economies and Sciences in the Period of the Scientific Revolution", *Osiris*, 27 (2012) 1, *Clio Meets Science: The Challenges of History*, 101-132.

¹³ Voor het idee van disciplinerende in relatie tot kennisvergaring: M. Seong-Hak Kim, "Custom, Community, and the Crown. Lawyers and the Reordering of French Customary Law", in: C.H. Parker en J.H. Bentley (eds.), *Between the Middle Ages and Modernity. Individual and Community in the Early Modern World*. Lanham 2007, 169-186; E.H. Ash, "Introduction: Expertise and the Early Modern State", *Osiris* (2010), 25, 1-24; zie ook S.L. Kaplan, *Understanding popular culture: Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Berlijn, 1984.

begrijpen. Anders gezegd, de rol van kennis in het handelen op afstand en de gelijktijdige groei van kennis door dat handelen, kunnen niet begrepen worden zonder te weten met welke doelen en middelen mensen in de wereld probeerden te leven en te handelen. Hoe ze de wereld vreesden, bewonderden en probeerden te begrijpen; hoe ze hun kennis en kunde vergaarden, opsloegen, evalueerden, verspreiden, verborgen hielden of toegankelijk maakten aan anderen doorgaven, en in hun handelen (inclusief hun communicatief handelen) en de voorbereiding daarvan gebruikten. De periode en ruimte die ik bestudeer, het vroegmoderne Europa, wordt gekenmerkt door een aantal ontwikkelingen in de organisatie van kennis en de manier waarop kennisculturen inwerkten op de leefwereld en het handelen op afstand die het rechtvaardigen om er de geboorte van een eigen kennissamenleving te situeren. Ik ga ervan uit dat interesse in en streven naar kennis en kunde in deze periode sterk toenamen en een groeiende invloed uitoefenden op het streven in de wereld van politieke lotsgemeenschappen in steden en dorpen en in grote en kleine vorstendommen en republieken. In die context kreeg Zeeland vorm als van bovenaf en onderop gewilde politieke gemeenschap waarop inwoners en anderen elders in de wereld (direct of op afstand) inwerkten. Omdat het graafschap een compacte regio is waarin de rol van kennis in vroegmodern imperialistisch streven zowel van vorsten en staten als van politieke gemeenschappen kan worden bestudeerd is Zeeland een interessante nieuwe casus in mijn al jaren lopende onderzoek naar de geschiedenis van de vroegmoderne kennissamenleving, naast bijvoorbeeld de steden Antwerpen en Brussel.

In reactie op de postmoderne claim dat onze tijd gekenmerkt kan worden als een informatiesamenleving beweerde de Amerikaanse historicus Robert Darnton recent dat elke samenleving een informatiesamenleving is.¹⁴ Een vergelijkbare stelling, namelijk dat geen enkele menselijke samenleving denkbaar is zonder kennis, werd in de jaren vijftig verdedigd door de prehistorisch archeoloog V.E. Childe. In *Society and Knowledge* betoogde hij dat elk prehistorisch archeologisch object menselijke gedachten en ideeën, of kennis belichaamde.¹⁵ Essentieel voor Childe was de menselijke capaciteit om via collectieve leerprocessen nieuwe kennis te genereren en in een traditie op te nemen die op volgende generaties kon worden overgedragen. Zoals ook in de kennissociologie en de sociale geschiedenis van kennis en wetenschap normaal is wordt kennis door Childe dus gezien als een sociaal construct dat in een bepaalde gemeenschap, om wat voor reden dan ook, voor waar wordt aangenomen en op

¹⁴ R. Darnton, "An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris", *The American Historical Review*, 105 (2000) 1, 1-35. Zie ook: Marian Füssel, "Auf dem weg zur Wissensgesellschaft, neue Forschungen zur Kultur des Wissens in der frühen Neuzeit, *Zeitschrift für historische Forschung*", 34 (2007), 273-291.

¹⁵ V.G. Childe, *Society and knowledge*. Londen 1956, 1-20.

basis waarvan wordt gedacht en gehandeld. In theorievorming over de kennissamenleving en de kenniseconomie zoals dat van Daniel Bell over de postindustriële samenleving, wordt de gedachte ontwikkeld dat de rol van kennis en kenniswerkers in de postmoderne samenleving hun rol in de industriële samenleving verre overstijgt, en essentieel is geworden om de postmoderne economie en samenleving en de ongeziene stijging in productief vermogen en wereldwijde interdependenties te begrijpen.¹⁶

Sindsdien is het kennisniveau van een samenleving op wereldniveau een belangrijk criterium geworden om het concurrentievermogen te meten, verschillen te verklaren en beleid te ontwikkelen. Het begrip kennissamenleving wijst naar deze bredere opvatting over de rol van kennis in de moderne samenleving, waarbij de gedachte is dat steeds meer mensen met kennis en kennisproducten in aanraking komen. Het verwijst naar de rol van kennis in het streven naar een veiliger, welvarender, gezonder en comfortabeler wereld en de competitie tussen staten en regio's om daarin te slagen.¹⁷ In die wereld kunnen bewoners steeds minder ontsnappen aan kennis die elders wordt gemaakt en de regels en objecten die daarvan door experts en technocraten worden afgeleid. Sterker, ze worden steeds meer mee opgenomen in een feedback systeem tussen theorievorming en toepassing, en zullen zich zo steeds meer zelf tot technologische objecten, *l'homme machine*, ontwikkelen.¹⁸ In de theorievorming over de kennissamenleving wordt ook gewezen op de relatie tussen experts, technocraten en het grote publiek, en stelt zich de vraag hoe dat publiek actief mee vorm geeft of kan geven aan de ontwikkelingen. Critici wijzen erop dat het streven naar een kennissamenleving een nieuwe kloof opent tussen wie toegang heeft tot kennis en kennisystemen en de voordelen daarvan, en wie dat niet heeft, waardoor sociale verschillen verder verscherpt kunnen worden.¹⁹

Het idee van de postmoderne samenleving als een kennissamenleving die uniek in de tijd zou zijn, is een waarheidsclaim van moderne kennissociologen en bepaalde economen die meestal verhult dat het denken over de relatie tussen kennis en het creëren van welvarende,

¹⁶ N. Stehr, *Knowledge societies*. Londen 1994. Voor een alternatieve visie waarin de nadruk ligt op het belang van kennis voor de industriële revolutie zelf zie: M. Jacob, *Scientific Culture and the Making of the Industrial West*. Oxford 1997; M. Jacob, *The First Knowledge Economy. Human Capital and Economic Development, 1750-1850*. Cambridge 2014; J. Mokyr, *The Enlightened Economy. Britain and the Industrial Revolution 1700-1850*. London 2009.

¹⁷ De literatuur hierover is oneindig, maar zie bijvoorbeeld ook: Mokyr, J., *The gifts of Athena. Historical origins of the knowledge society*. Princeton 2002.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld: R. Sennett, *The Craftsman*. New Haven/Londen, 2008, 81-118; S. Schaffer, "Enlightened Automata," in: W. Clark, J. Golinski en S. Schaffer *The Sciences in Enlightened Europe*. Chicago/ London, 1999, 126-165.

¹⁹ S. Sörlin en H. Vessuri, "The Democratic Deficit of Knowledge Economies", in: Sörlin and Vessuri (eds.), *Knowledge society vs. Knowledge Economy: Knowledge, Power, and Politics* (New York), 1-34.

veilige en comfortabele samenlevingen diep in de Europese geschiedenis wortelt.²⁰ Vanuit een vroegmodern perspectief op de ontwikkeling van een kennissamenleving zoals ik dat nu ook aan de hand van de casus Zeeland wil ontwikkelen ziet de kennissamenleving zoals die zich in moderne theorievorming aan ons voordoet er eigenlijk uit als een vervulling van een belofte en een hoop. Historici hebben gewezen op de diepte van die kennisproblematiek en vooral het culturele belang dat wordt gehecht aan toepasbare theoretische kennis geworteld in het experiment en komen dan vaak uit in het 18^e eeuwse Engeland, en op zijn vroegst bij de utopische ideeën van de Engelse politicus en natuurfilosoof Francis Bacon.²¹ Maar mijn onderzoek van de afgelopen jaren overtuigt me ervan dat dit streven veel verder teruggaat in de Europese geschiedenis en nauw verbonden is met de opkomst van de staat, de stad, het imperialisme en het handelskapitalisme, het humanisme en een volkstalige literaire cultuur, met een scherpe stijging in de loop van de 15^e eeuw.²² In de Nederlanden vinden we dan steeds meer sporen in archieven, bibliotheken en collecties van instituties en gemeenschappen die expliciet streefden naar het vergroten van kennis en inzicht voor een betere, sterkere, gezondere, meer welvarende en machtigere samenleving via het verbeteren van de eigen bevolking, zijn kennis en kunde, leefgewoonten en landgebruik. Ook in Zeeland zijn de eerste sporen daarvan te vinden in de loop van de 15^e eeuw, maar vooral vanaf 1480.²³

Het zal sommigen van u niet verbazen dat ik ervan overtuigd ben dat dit streven ondermeer zijn uitdrukking vond in de stichting van rederijderskamers in alle steden en in vele dorpen in het graafschap. De stichting van de 17^e eeuwse medische collegia en de 18^e eeuwse genootschappen wortelt in die 16^e eeuwse cultuur die overigens al in de 15^e eeuw tot ontwikkeling kwam.²⁴ In die kenniscultuur staat het begrip *const* centraal vanuit de gedachte

²⁰ Zie bijvoorbeeld de bijdragen in: L. Roberts, S. Schaffer, P. Dear, *The Mindful Hand. Inquiry and Invention from the Late Renaissance to Early Industrialisation*. Amsterdam 2007; zie ook: Mokyr, *The Enlightened Economy*; Jacob, *The First Knowledge Economy*.

²¹ Een studie die laat zien hoezeer Bacon's streven wortelde in de Europese natuurfilosofische tradities: S. Gaukroger, *Francis Bacon and the Transformation of Early-Modern Philosophy*. Cambridge 2001.

²² Voor onderzoek naar de rol van ambachtlieden in de ontwikkeling van een 'publieke' kenniscultuur: W. Eamon, *Science and the Secrets of Nature: Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*. Princeton, 1994; P.O. Long, *Openness, Secrecy, Authorship. Technical Arts and the Culture of Knowledge from Antiquity to the Renaissance*. Baltimore/Londen, 2001; E. Leong en A. Rankin (red.), *Secrets and Knowledge in Medicine and Science, 1500-1800*. Surrey/Burlington, 2011. Voor de Zeeuwse context: Klaas van Berkel, *Isaac Beeckman on Matter and Motion. Mechanical Philosophy in the Making*. Baltimore 2013.

²³ Voor het eerste Zeeuwse humanistennetwerk zie bijvoorbeeld: M. Bass, "Jan Gossaert's 'Neptune and Amphitrite' Reconsidered", *Simiolus* 35 (2011) 1, 61-83.

²⁴ Voor de kamers: A. van Dixhoorn, *Lustige geesten. Rederijders in de Noordelijke Nederlanden (1480-1650)*. Amsterdam, 2009; voor de latere genootschappelijkheid: H.J. Zuidervaart, "Het in 1658 opgerichte theatrum anatomicum te Middelburg. Een medisch-wetenschappelijk en cultureel convergentiepunt in een vroege stedelijke context", *Archief Zeeland* (2009), 73-140; H.J. Zuidervaart, *Van konstgenoten en hemelse fenomenen. Nederlandse sterrenkunde in de achttiende eeuw*. Rotterdam 1999; W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, Amsterdam 1985; D. Sturkenboom, *De elektrische kus*. Amsterdam 2004.

dat kennis toepasbaar en profijtelijk moet zijn en geworteld moet zijn in een gemeenschap van liefhebbers die kennis niet uit eigen profijt koesteren maar willen delen en verbreiden. Er is een nauwe relatie tussen de ontplooiing van een cultuur waarin alles object van de interesse en werkzaamheden van een kennissamenleving van liefhebbers kon worden, de uitbreiding van het overheidsingrijpen intern en extern, en de opkomst van de Nederlanden, en ook Zeeland, als wereldmacht. Zo zijn er eind 15^e eeuw aanwijzingen voor een groeiende Zeeuwse rol op het toneel van de Nederlanden en het wereldtoneel, via de heren van Veere en de Staten en hun vertegenwoordigers bij de Staten Generaal, zowel met interne als met externe gevolgen. Wat het interne betreft valt te denken aan de op verzoek van de Staten door Philips de Schone ingestelde onderzoekscommissie die in 1495 leidde tot de *Keur van Zeeland* die vanaf 1496 als eerste druk van gewestelijke rechtspraak en een kerntekst die het Zeeuwse belang tot het eind van de Republiek hielp definiëren.²⁵ Bij externe gevolgen valt te denken aan de rol van Zeeland in het conflict tussen de Vlaamse steden en Maximiliaan van Habsburg enerzijds en in de Hollandse twisten anderzijds of aan de ontdekkingsreizen die vanuit Zeeland eind 15^e eeuw werden georganiseerd.²⁶ Als een van binnen uit gewilde politieke gemeenschap kreeg Zeeland in die ontwikkelingen pas herkenbare en overdraagbare vormen en ontwikkelde het een eigen traditie van politiek streven. Het is dan ook rond 1500 dat er een wisselwerking ontstaat tussen onderzoek naar de eigenaardigheden van de eigen regio, de aard van welvaart en macht en het streven de gevonden inzichten in praktijk te brengen.

III

Een interessant voorbeeld van die wisselwerking vinden we in het natuurfilosofische werk van de Zierikzeese medicus Levinus Lemnius *Occulta naturae miracula* (de verborgen wonderen van de natuur) dat in 1559 in Antwerpen verscheen en onmiddellijk een Europese bestseller werd en in vertalingen in het Duits, Frans, Engels en Italiaans tot in de zeventiende eeuw werd uitgegeven.²⁷ In de derde Antwerpse uitgave uit 1564 was een beschrijving van de Zeeuwse eilanden opgenomen waarin Lemnius grote nadruk legt op de heilzame vruchten van

²⁵ *Keure van Zeeland*. Antwerpen, Govaert Bac (tussen 3 juli 1496 en 1498). Ik heb gebruik gemaakt van de gedigitaliseerde editie van de UB Gent *Dit Is Dye Keure Vanden Lande Van Zeelandt*. Antwerpen, Willem Vosterman, (tussen 1504 en 1544, wellicht 1525). Zie mijn tweede oratie.

²⁶ M.J. van Gent, 'Pertijelike saken'. *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk*. Oegstgeest 1994; zie voor de rol van Zeeland tijdens de zgn. 'Vlaamse opstand' tegen Maximiliaan I ook: I.L.A. Diegerick, *Correspondance Des Magistrats D'ypres Députés à Gand Et à Bruges Pendant Les Troubles De Flandre Sous Maximilien, Duc D'autriche, Roi Des Romains Etc.* Bruges: Vandecasteele-Werbrouck, 1853.

²⁷ L. Lemnius, *Occulta naturae miracula: ac varia rerum documenta, probabili ratione atque artifici coniectura duobus libris explicata, quae studioso avidoque lectori non tam usui sunt futura, quam oblectamento*. Antwerpen, Gillis Coppens van Diest en Guillaume Simon, 1559.

het land, de schoonheid van de steden en adellijke hoven, de goede havens door kooplieden van elke natie bezocht, vanwaar men naar alle delen van de wereld vaart. Lemnius beschrijft Zeeland als een land dat door natuur en kunst wordt beveiligd tegen de zee en dat bewoond wordt door een inventief en arbeidzaam volk. Zierikzee, zijn eigen stad, is een prachtige plaats die niet onder doet voor andere fameuze steden, vol van geleerde mannen en excellente geesten, van wijze en voorzienige kooplieden die de vruchten van land en zee verhandelen en daarbij grote winsten maken. De inwoners zijn net en schoon, met een gezond, gematigd dieet en tegelijk zijn ze open en gastvrij. Zelfs de vissers van Zierikzee, normaal een ruw volk, zijn beschaafd door een natuurlijke rede. Door verschillende verwijzingen naar de klassieken en de Zeeuwse afstamming van een bondgenoot van de Bataven, de Mattiaci, een idee dat rond 1500 voor het eerst in humanistische kringen op Walcheren werd geopperd, verheft Lemnius met zijn kosmografische lofprijzing zijn vaderland en vaderstad tot de rang van de klassieke voorbeelden. In zijn beschrijving ontwikkelt hij bovendien een visie op de manier waarop samenlevingen vruchtbaar, gezond, inventief, veilig, welvarend en machtig kunnen worden.²⁸

In zijn twee opdrachten aan Matthijs van Heeswijck, de abt van Middelburg, en een belangrijk lid van de Zeeuwse Staten, ontwikkelt Lemnius een pleidooi voor een op kennis gebaseerd regiment van het algemeen belang. Behalve een grondige studie van de letteren te bevorderen door het verzamelen van boeken en openstellen van bibliotheken, bepleit Lemnius ook het verwerven van grondige kennis van eigen lichaam en ziel en van de eigenschappen van het eigen land en volk en van die van anderen door middel van de twee instrumenten van de rede en de ervaring. Hij prijst Van Heeswijck voor diens pogingen om in Middelburg een bibliotheek aan te leggen met boeken van over de hele wereld die zijn gelijke niet kent in het hele Gallische Belgica en die de abt, zoals de stichter van de bibliotheek van Alexandrië, wereldwijde en onsterfelijke glorie zal opleveren. Hij vergelijkt Van Heeswijck ook met de Perzische koning Cyrus die volgens Xenophon door de Spartaanse legeraanvoerder Lysander werd bewonderd om zijn kennis van staatszaken als van het maken van ingenieuze tuinen. Hij verwijst ook naar Van Heeswijcks vriend, de Zeeuwse edelman Philibert van Serooskercke van Stavenisse, volgens Lemnius gesproken uit een grandioze familie en verwant aan de oude Hollandse graven, een excellent kenner van vele talen en zeer expert in vele dingen.²⁹

²⁸ *Occulta naturae miracula, ac varia rerum documenta* [...]. Antwerpen, Joannes Withagius en Guillaume Simon, 1564. Voor het deel over Zeeland maakte ik gebruik van de Engelse uitgave *The Secret Miracles of Nature: In Four Books*. Londen, Jo. Streater, 1658, book 3, chapter 2: "Of the islands in Zeland". Voor de Mattiaci, zie Bass, "Jan Gossaert's 'Neptune and Amphitrite' Reconsidered".

²⁹ Voor de opdrachten aan Van Heeswijck gebruikte ik *Les occultes merveilles et secretz de nature, avec plusieurs enseignements des choses diverses, tant par raison probable, que par coniecture artificielle* [...]. Parijs, Galliot du Pré, 1574. De voorrede van de vertaler is van 2 februari 1567. De verkiezing van Van

Dat Lemnius zijn boek over de geheimen van de natuur aanbiedt aan Van Heeswijck met klassieke verwijzing op verwijzing naar het belang van geletterde en praktische kennis voor het scheppen van welvarende en machtige rijken en een fraaie en comfortabele wereld wijst op een politiek streven. Hij spreekt in boek 2 bijvoorbeeld ook over Philips II als de illustere prins van het Gallische Belgica en diens raad die samen werken aan het onderhouden van de goede vrede en het floreren van zijn provincies en de verdediging tegen de aanvallen van de Franse koning. Die oorlog ziet hij als een ondermijning van het streven naar kennis, omdat ze de middelen voor bijvoorbeeld het onderhouden van geleerden wegneemt. Kennis van (de veranderlijkheden van) het lichaam en de geheimen van de natuur, dus nauwgezette en continue studie, zijn volgens Lemnius echter essentieel voor het onderhouden van een goed publiek en privaat bestuur en voor de studie. Hij bepleit naar het voorbeeld van de klassieke vorsten dat moderne bestuurders en geleerden zich ter ontspanning van hun geestelijke werk bezighouden met het aanleggen en onderhouden van tuinen en boomgaarden, het bouwen van huizen van *plaisance*, en de jacht om lichaam en geest te onderhouden en versterken. Gezien zijn pleidooi dat de liefhebbers van de geneeskunde zich ook moeten verdiepen in de werking van kruiden en daarmee moeten experimenteren voor de gezondheid en het profijt van hun medemens wijst zijn pleidooi voor het tuinieren op een streven de *consten* tot object te maken van geleerde en elitaire interesse en dus van de humanistische gemeenschap.³⁰

Het boek is dan ook niet allereerst gericht aan medici, maar aan geïnteresseerde lezers uit de kringen van adel en stadbestuur. Zij worden vooral aangespoord alles te onderzoeken, zich te verdiepen in de oorzaken van de dingen om zo orde en regelmaat te ontdekken om menselijke zwakten te overwinnen en in harmonie met de natuurlijke orde te leven en de natuurlijke eigenschappen te benutten. Lemnius visie op een goed bestuurde natie vraagt ook om het onderzoeken en perfectioneren van het eigen geleerde lichaam, waarvoor hij het gebruik van spiegels aanbeveelt, een zoektocht naar nieuwe remedies en een oefening en onderhouden van alle *consten* om het aardrijk te cultiveren en het dierenrijk te domineren. Lemnius benadrukt ook het belang van geleerd onderzoek naar de eigen aard en condities van

Heeswijck tot abt van Middelburg werd in 1550 door de paus bekrachtigd. Zie, P. Henderikx, "Ijcpunt 1550", in: *Geschiedenis van Zeeland*, 1, 337-344, aldaar 337. Zie ook: *Scholion In Omnes Novi Testamenti Libros. Qvo Loci Difficiles, Avt Etiam Ambigvi [...]*. Keulen, 1553, pars tertia, "Reverendo, Ac religioso patri, domino Mathiae Hieswicano, abbati Middelburgensis [...]", waarin de minderbroeder Tacitus Nicolaus Zegerus (afkomstig uit Brussel) het belang van bibliotheken benadrukt. Ik gebruikte de digitalisatie van Bayerische Staatsbibliothek, Exeg. 1233-3. Zie ook: P. Henderikx, "De geschiedenis van de norbertijner abdij in hoofdlijnen", in: J. Dekker, e.a., *De Abdij van Middelburg*. Utrecht 2006, 26-63, aldaar 31 en noot 40.

³⁰ Zie daarvoor boek twee van *Les occultes merveilles et secretz de nature* met de in het Frans vertaalde opdracht "A tres-honorable seigneur Monsieur Mathias Gallomontois de Hesuwijck reverend Abbe et protecteur des gens de lettre", gedateerd december 1558.

elk grondgebied, omdat die invloed hebben op de kracht van de kruiden die de gezondheid moeten herstellen, versterken of onderhouden. Hij wijst op het gevaar van achteloosheid in het onderhouden van de aarde omdat zij daarmee uitgeput raakt en onvoldoende voedsel zal voortbrengen, wat een belangrijke oorzaak zou zijn van nieuwe ziekten. Het feit dat Lemnius hiermee adel en stadsbestuur aanspreekt wijst ondubbelzinnig op een politiek project.³¹

De opdrachten aan de abt van Middelburg en de verwijzingen naar andere Zeeuwse bestuurders en de uitgebreide studie van de eigenschappen van het land en de wateren en de bevolking en bestuurders van Zeeland maken het mogelijk het boek te interpreteren als een poging om, vanuit Zierikzee, maar via de drukpers in Antwerpen, mee vorm te geven aan een streven om de Zeeuwse bestuurders uit te nodigen tot een *emulatio* van de oude en eigentijdse voorbeelden van verlicht bestuur en zich om te vormen tot een kennisgemeenschap die erop gericht zou moeten zijn de eigenschappen van het Zeeuwse land, de wateren, en de vruchten ervan te bestuderen en door middel van een kundige en inventieve bevolking te gebruiken om het graafschap een lichtend, krachtig, vredelievend, onoverwinnelijk en welvarend voorbeeld te maken onder de volken en een wereldwijd centrum van handel, kennis en expertise. Het werk is te lezen als een pleidooi om Zeeland om te vormen tot een plaats waar door studie en oefening en gedurige omgang met zijn eigenschappen en natuurlijke omgeving het beste uit de mens kon worden gehaald. Lemnius doet een oproep aan lezers om toe te treden tot zijn Europa-wijde gemeenschap van geleerden en onderzoekers, onder wie Conrad Gesner en Andreas Vesalius, en mee te oefenen in de studie van boeken en de natuur en van de *consten*, niet alleen voor het eigen plezier en profijt, maar ook voor dat van de eigen *patria*.³²

IV

In Zeeland is de ontwikkeling van zo'n kennisgemeenschap te volgen vanaf de late 15^e eeuw en ook is na te gaan hoezeer oefening in reflectie en (zelf-) onderzoek in de Zeeuwse literaire culturen tot in de 18^e eeuw verbonden was met het werken aan de vorming en hervorming van Zeeland als een politieke gemeenschap. Behalve in natuurfilosofische en medische werken als die van Lemnius is de groei van een kennisgemeenschap met interesse in welvaart en welzijn van naties te volgen in kosmografieën, kronieken en stadsbeschrijvingen. Een van de oudste kosmografische teksten uit de Nederlanden die zich met de oorzaken van welvaart en macht bezighoudt komt ook uit Zeeland; *Dye Cronijcke van Zeelandt* van de Veerse apotheker Jan Jansz Reygersberch uit 1551. Reygersberch werd niet alleen gelezen en aanbevolen door

³¹ Zie de twee hierboven geciteerde opdrachten aan Matthias van Heeswijck.

³² Zie zowel de opdrachten als Lemnius' beschrijving van Zeeland.

Lemnius, maar ook door tijdgenoten als de Gentse kosmograaf Marcus van Vaernewijck, de Antwerpse kosmograaf Ludovico Guicciardini, en rond 1600 door de Middelburgse rederijker, timmerman en kroniekschrijver Pieter Joosten.³³

De kosmografische kroniek van Reygersberch is net als de natuurfilosofie van Lemnius geen passieve reflectie van het ontstaan van Zeeland als object van interne en externe gemeenschappelijke wilsvorming en streven, maar juist een actieve, programmatische bijdrage aan de pedagogie ervan. Hoewel vaak gekarakteriseerd als ‘middeleeuwse’ kroniek is Reygersberchs boek alles behalve dat.³⁴ Het werk is een beschrijving van Zeeland die door de wereldwijde tekstuele gemeenschap die de schrijver oproept tot de kosmografische literatuur gerekend moet worden. Of preciezer, het combineert kosmografische interesses ‘cronijcwijs’ met een chronologische benadering in een zoektocht naar filosofische principes gericht op het verkrijgen van inzicht in de eigenschappen van een welomschreven regio, Zeeland, en met het formuleren van regels voor het bewaren en verbeteren van haar algemeen belang als doel. In de opdracht aan Maximiliaan van Bourgoingnen, heer van Veere, formuleert Reygersberch het doel van zijn werk als een expliciet Zeeuws politiek project. Hij wijst erop dat Zeeland (deel van Batavia) nooit een kroniek *up haer selven* had, en voegt daar onmiddellijk aan toe waarom hij besloot dit gebrek te helen; omdat Zeeland recent was getroffen door wonderlijke vloed en overstromingen die het land in desolate staat achterlieten wilde hij tonen hoezeer dit tot de aard van het graafschap behoorde. Hij zegt het boek op te dragen aan Maximiliaan wegens diens interesse in *geleertheyt ende scientie* en expertise in waterbouw, om met zijn steun de inwoners van Zeeland te overtuigen hun dijken sterk, hoog en breed te maken, om het vergaan van nog meer land door slecht onderhoud te voorkomen.³⁵

Het boek bevat eigenlijk een kritisch argument over het menselijk vermogen en de plicht om transformaties die de natuur veroorzaakt te begeleiden door goed bestuur dat is gegrond op grondige kennis van de particuliere eigenschappen van de natuurkrachten in Zeeland. Reygersberchs in een natuurhistorische demonstratie uitgewerkte moraalfilosofische boodschap wordt onderstreept door twee Latijnse adagia op de titelpagina met daarop de symbolen van de Zeeuwse polis: het wapen van Zeeland, van Karel V en van de stadhouder

³³ Jan Reygersberch, *Dye cronijcke van Zeelandt*. Antwerpen, Weduwe H. Peetersen, 1551.

³⁴ “Reygersberchs kroniek is nog geheel en al middeleeuws van opzet”, in: P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*. Amsterdam 1943, 52. De lezing die Meertens geeft van dit middeleeuwse karakter gaat vrijwel rechtstreeks in tegen wat Reygersberch zelf precies zegt. Ik heb mijn interpretatie eerder uiteengezet in “Reygersberch’s chronicle of Zeeland. Historiography and the shaping of knowledge communities in the sixteenth century” op het 54e congres van het Centre Européen d’Études Bourguignonnes (14e-16e eeuw), Leiden-Den Haag, 19 - 22 september 2013. Een artikel is in voorbereiding.

³⁵ Reygersberch, *Dye cronijcke van Zeelandt*, “den hooghen edelen ende seer mogenden heere heere Maximiliaen van Bourgoingnen [...] wenscht Jan Reygersberch van Cortgene salicheyt ende welvaert”.

van Holland en Zeeland, Maximiliaan de Bourgoingne. Het eerste, Senecaanse adagium: 'natura varietate gaudet ac novarum rerum avida est', wijst op de gretigheid waarmee de natuur een veelheid van nieuwe dingen voortbrengt; terwijl het tweede anonieme adagium: 'ubi iam mare ibi aliquando terre et ubi iam terra ibi mare fuit', waar nu zee is, was ooit land, en waar ooit land was, is nu zee, wijst op de meest natuurlijke eigenschap van Zeeland.³⁶

Samen wijzen deze en andere adagia op een fundamenteel principe dat Reygersberch demonstreert: dat de gedurige transformaties van zee en land niet alleen destructief (hoeven) te zijn, maar mits de kansen van Fortuna met beleid worden aangegrepen juist de rijkdom van Zeeland uitmaken. In zijn beschrijving van de Zeeuwse steden die volgt op een uitgebreid relaas over de overstromingen wijst Reygersberch op de opkomst en ondergang van handel, industrieën en ambachten en uitvindingen van allerlei soort. Het is opnieuw de eindeloze transformatie van land en zee die goed of kwaad fortune, de bevolkingsomvang, welvaart en pracht van steden bepaalt. Behalve dat hij de metamorfoses van zee en land, voorzienig handelen, zekerheid en welvaart benadrukt, ontwikkelt hij echter ook zijn visie van een kennissamenleving op die zich uitstrekt van een verleden van *negligentie* naar een toekomst van goed bestuur gegrond in een *memorie* (dat betekent hier, ware en bewezen kennis zoals vevat in zijn boek). Met verschillende middelen roept hij een kennissamenleving in het leven rond het Zeeuwse beheer van land en water en het gebruik ervan voor de bouw van een rijke staat en wekt hij zijn lezers (die hij aanspreekt in rederijdersvorm) op zich daarbij actief aan te sluiten door zijn onderzoek te verbeteren of aan te vullen. Die kennissamenleving is een morele samenleving van mensen die zich verre houden van een 'quaet ende weeseloos' of 'vreeseloos leven', maar juist kronieken lezen. Reygersberch benadrukt herhaaldelijk dat het onderhouden van (praktische, historisch) kennis essentieel is omdat in de meeste gevallen overstromingen en de ondergang van stukken land het gevolg zijn van slecht onderhoud.³⁷

Reygersberch demonstreert dat goed regiment een plaats relatief veilig houdt terwijl slecht regiment en onenigheid het tegendeel veroorzaken en gestraft worden. IJver, kennis en kunde, inventiviteit en voorzienig handelen worden echter gezegend. In het laatste deel van zijn kroniek bouwt hij verder aan dit betoog, maar bouwt hij zijn demonstratie verder uit met voorbeelden van de opening van nieuwe zeeroutes dankzij het verdiepen van de estuaria in het Noordzeegebied die vooral Middelburg en Arnemuiden ten goede komen. Hij wijst daarbij op de manier waarop Zeeuwen het fortune voorzijn door het bouwen van nieuwe scheepstypen en

³⁶ Reygersberch, *Dye cronijcke van Zeelandt*, titelpagina.

³⁷ Reygersberch, *Dye cronijcke van Zeelandt*, "Waer toe historien oft Cronijcken oorbaer ende nut zijn om lesen".

openen van nieuwe handelsroutes door expedities.³⁸ Zijn praktisch filosofisch werk biedt via de chronologie van de kroniek een receptuur voor wie in Zeeland wil streven naar zekerheid en welvaart. De kroniek pleit retorisch-demonstratief voor het scheppen van een virtueuze kring van vooruitziende mensen die uit interesse in de *consten* samenwerken om de kennis te vergroten zodat goed regiment kan worden gestimuleerd, wat de kansen op goed fortuin doet groeien en, in een eerlijke, arbeidzame en vooruitziende natie, zal leiden tot een accumulatie van zekerheid, welvaart en pracht. Hij roept met zijn boek de lezende inwoners van Zeeland expliciet op deelgenoot te worden van zijn contemplatieve gemeenschap die ook de ideale politieke, actieve gemeenschap is. Anders dan Lemnius doet hij dat in de volkstaal.³⁹

Reygersberch schreef dit boek niet in een isolement maar naar alles laat aanzien op het moment dat zich in de hele Nederlanden een gemeenschap van experts en liefhebbers begon te vormen die de bouw van waterwerken en bedijking tot een object van onderzoek en debat maakten. Reygersberchs boek is een belangrijke aanwijzing voor het bestaan daarvan, maar het is ook een monumentale kracht in het vormen van die gemeenschap. Er zijn aanwijzingen in het boek en daarbuiten dat de cartografische en kosmografische interesse van Reygersberch rond 1550 in bredere kringen in Zeeland moet zijn gedeeld, zoals ook blijkt uit het panorama van Walcheren in de *Zelandiae Descriptio* van Antoon van de Wijngaerde uit dezelfde tijd.⁴⁰ Het boek is bovendien te verbinden met een andere interesse die ik de komende jaren verder ga ontwikkelen, de geschiedenis van onderzoekscommissies. Het ziet ernaar uit dat de kroniek gerelateerd moet worden aan het werk van een commissie die onder leiding stond van de humanist Cornelius Scepperus, lid van de Grote Raad en superintendent van de admiraliteit in Veere. Scepperus deed in 1552 verslag van zijn onderzoek naar de kustverdediging van de Nederlanden.⁴¹ Commissies zijn een mooi voorbeeld van de rol van kennistechnieken in de vroegmoderne samenleving. Ze zijn immers ingebed in het besluitvormingsproces dat in wisselwerking van onderzoek, ordonnantie en briefwisseling mee vormgaf aan de politieke gemeenschap als een intensieve kennisgemeenschap. Het is geen toeval dat Scepperus geconsulteerd werd als expert bij de octrooiverlening voor het boek van Reygersberch. Het roept de vooralsnog niet beantwoorde vraag op of er een bijzondere relatie bestaat tussen dit

³⁸ Reygersberch, *Dye cronijcke van Zeelandt*, "Hoe Zeelandt vande historieschrijvers bescreven wort", en "Vande Graven van Zeelandt"; dit is het laatste, kroniekmatig opgezette deel van zijn werk.

³⁹ Reygersberch, *Dye cronijcke van Zeelandt*, "Aenden goetwillighen Leser" en "Conclusie der Cronijcken".

⁴⁰ Zie ondermeer: F. Beekman, "Land en water", in: Brusse en Hendrikx, *Geschiedenis van Zeeland*. Deel 1, 191-210. Voor afbeeldingen uit de *Zelandiae Descriptio* zie meerdere hoofdstukken uit dit deel.

⁴¹ J.C.M., Warnsinck, "De memorie van Cornelis de Schepper van den 12den Februari 1552 over de verdediging van Holland, Zeeland en Vlaanderen in den oorlog tegen Frankrijk", in: *Historische opstellen aangeboden aan J. Huizinga op 7 december 1942 door het Historisch gezelschap te 's-Gravenhage*. Den Haag 1948, 247-273.

boek en diens commissie. Overigens was het boek ook verbonden met meer van dergelijke commissies, zoals die van de Walcherse dijkgraaf Arend Jansz Boom vanaf 1546.⁴²

V

‘Zeeland’ werd in toenemende mate een instrument waarmee een politieke gemeenschap in het leven werd geroepen, eerst vooral door de graaf en zijn adel en bestuurders. Na verloop van tijd begon die politieke gemeenschap, zoals overal in Europa gebeurde, op zichzelf in te werken, zichzelf vorm te geven en voor zichzelf een vaste plaats te verwerven in de wereld. Dit is het moment waarop zorg voor het welzijn van het zelf (voor eigen lichaam en geest) en voor de welvaart van het geheel filosofisch en praktisch met elkaar verbonden werden in projecten tot het permanent bestrijden van gebreken en bedreigingen, verbeteren van kwaliteit en vergroten van geluk, veiligheid en rijkdom. Oude en nieuwe collectieve instituties die op het geheel of op het zelf inwerkten werden het instrument voor al wie zulke hogere doelen nastreefden. Geïnspireerd door klassieke en eigentijdse voorbeelden ontwikkelde zich het christelijke imperialisme van de Renaissance en de Verlichting tot een instrument voor het herstellen en genezen van de kracht, de macht, de welvaart en de glorie van schepping en schepsel.⁴³ En daarmee zijn we teruggekeerd bij het uitgangspunt voor mijn onderzoek naar de geschiedenis van Zeeland als vroegmoderne kennissamenleving dat niet willekeurige machtsuitoefening door vorsten, maar kennis van mens, wereld en universum en door kennis gescherpt menselijk vernuft bewust een centrale rol verwierven in het vormgeven van dit streven. De centrale rol van kennis is ondenkbaar zonder de gemeenschappen die zich kennis toe-eigenden en op basis daarvan handelden en invloed probeerden uit te oefenen op de wil van de soeverein, de Staten of de bredere gemeenschap en de wereld.⁴⁴

Het handelen, dat wil zeggen actief en vormend ingrijpen van Zeeuwen vanuit de Zeeuwse geopolitieke ruimte in het graafschap of ver daarbuiten op het wereldtoneel had

⁴² Voor het rapport van Boom: C. de Waard, “De rand van het eiland Walcheren in 1546”, *Archief Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* (1912), 129-159.

⁴³ Dit is de conclusie van mijn eigen onderzoek naar de conceptualisering en institutionalisering van de relatie tussen kennis en samenleving in de afgelopen jaren (gefinancierd door FWO en de Huntington Library). In het boek dat ik in 2015 hoop te schrijven zal ik nagaan hoe dit denken zich verhoudt tot de opkomst van de zgn. ‘natural theology’ en de politieke economie. Zie voor het eerste begrip in relatie tot de Nederlanden: H.J. Cook, “The New Philosophy in the Low Countries”, in: R. Porter en M. Teich, *The Scientific Revolution in National Context*. Cambridge 1992, 115-149 en meer recent in: H.J. Cook, *Matters of Exchange, Commerce, Medicine, and Science in the Dutch Golden Age*. New Haven 2007.

⁴⁴ Mijn onderzoek sluit ook aan bij de vele kritische herevaluaties van J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt a/M: Suhrkamp, 1990 (eerste druk 1962). De Habermasiaanse publieke opinie en de kennismilieus uit het onderzoek naar de wetenschappelijke revolutie zijn dan ook op verschillende manieren zeer nauw aan elkaar verwant.

onvermijdelijke gevolgen voor de directe Zeeuwse omgeving. Naarmate vanaf de vijftiende eeuw kennismenschappen zich in Zeeland vermenigvuldigden en Zeeland als politieke entiteit verder vorm kreeg, werd dat handelen van Zeeuwen (in naam van hun plaats, zichzelf, het graafschap of uiteindelijk ook de Nederlanden) ook steeds meer object van pogingen tot herinneren, monumentalizeren, en van onderzoek. Het Zeeuwse politieke project bouwde bovendien voort op lokale gemeenschappen die evenzeer het resultaat waren, en steeds meer werden van vooruitziend handelen in combinatie met herinneren en onderzoeken van het eigen karakter, van de eigenschappen van de bevolking en het land, van de eigen natuur en het vastleggen, monumentalizeren, prijzen van steeds rijkere formuleringen van Zeeuws belang.

Al die projecten samen werkten ook vaker dan niet tegen elkaar in, denken we alleen maar aan de concurrentie tussen de Walcherse steden. Toch gaven ze vanuit het grafelijke centrum bekeken verder vorm aan Zeeland als geopolitieke ruimte ingebed in een bredere wereld waar het centrale niveau groeiende handelingsbekwaamheid verwierf. Dat centrale niveau verwierf tegelijk ook een toenemende vormgevende macht in Zeeland zelf. Door de wisselwerking tussen verschillende institutionele, communautaire en individuele niveaus van binnen en van buiten het graafschap kunnen we de Zeeuwse geopolitieke ruimte als geheel en in zijn samenstellende delen goed als voorbeeld nemen in onderzoek naar de relatie tussen kennis en de vorming van een vroegmoderne samenleving. Daarbij dient bedacht te worden dat de groeiende interdependentie tussen die niveaus ook samenging met de gestage opkomst van Zeeland, zijn delen en relaties als het object van onderzoek door kennismenschappen. Dat onderzoek getuigt van een streven naar opname van Zeeland en zijn inwoners onder de meest prijzenswaardige naties van de wereld. Het getuigt dus van imperialistische ambities, geïnspireerd door de idealen van de *translatio imperii* en de *translatio studii*. Met die idealen waren klassieke en premoderne politieke machten voorwerp van emulatiestreven, en dat door, via pogingen het geografisch centrum van de filosofie te verplaatsen, het te overtreffen model te verrijken met de eigenschappen van het eigen volk en de aard van de eigen regio.

Het is vanuit de hoofdlijnen die ik hier heb willen schetsen dat ik mijn onderwijs en onderzoek in Middelburg de komende jaren vorm zal geven, in samenwerking met de grote Zeeuwse historische gemeenschap en met mijn hopelijk verder groeiende eigen kring van onderzoekers uit de regio en daarbuiten. Ik hoop verder de voordelen te kunnen plukken van het werken met vrijwilligers, een manier van werken waarin ik sterk geloof, en tegelijk is het de bedoeling ook de professionele contacten rond de leerstoel uit te breiden. Het is een waar voorrecht dat te mogen doen te midden van de goede collega's en de studenten van het UCR. Ik wil daarom mijn hartelijke dank uitspreken aan de administratoren van het Familie Fonds

Hurgronje, hier aanwezig, voor het instellen van deze leerstoel en voor mijn benoeming. Ik hecht er tenslotte aan vanaf deze plaats de aanwezige leden van mijn kennissamenleving te bedanken voor alle steun, kritiek, en vriendschap die ik de afgelopen jaren heb ondervonden. Mijn vrienden en familie zijn van onschatbare en vaak onderschatte waarde geweest, ze hebben mijn grote dank. Mijn ouders wil ik speciaal feliciteren met hun 42e huwelijksdag.

Ik heb gezegd!

Utrecht, 3 december 2013.

Zeeland en de kennissamenleving: Een vroegmodern perspectief (II)

Rector magnificus, commissaris van de koning, administrateurs van het Familie Fonds Hurgronje, dear colleagues, geachte gasten, dear guests,

Vandaag spreek ik met mijn oratie hier in de burgerzaal van het Middelburgse stadhuis in het hart van ons jubilerende University College Roosevelt mijn dank uit voor mijn benoeming als bijzonder hoogleraar door het Familie Fonds Hurgronje met als leeropdracht de 'Geschiedenis van Zeeland in de Wereld'. Ik doe dat door u allen hier aanwezig deelgenoot maken van mijn interpretatie van de opdracht en de hoofdlijnen van het onderwijs- en onderzoeksprogramma dat ik daaruit afleid. De pijlers van dat programma zijn samen te vatten in de volgende twee vragen: de eerste vraag is, wat is de rol van kennis in de opkomst van Zeeland als een vroegmoderne samenleving en wereldmacht. De tweede vraag is wat we kunnen leren van historisch onderzoek naar een oudere kennissamenleving zoals die van het vroegmoderne Zeeland voor het denken over en streven naar een kennissamenleving in de context van de moderne kennisrevolutie en de geopolitieke werkelijkheid van vandaag.

In order to reach out to the entire audience, my inaugural address will be in Dutch, rather than in English, even though we are here at the heart of our English-speaking liberal arts and sciences college. My apologies to those colleagues who might find it difficult to understand my Dutch and to the students from Calvin College who are our special guests today. Just to inform you very briefly of what I will be discussing. Starting in the 14th century with the creation of the unified county of Zeeland but using mainly examples from the late fifteenth and sixteenth centuries, I will try to explain that I am not interested in the history of Zeeland as an inhabited stretch of land, but in the history of Zeeland as an object of political action by outsiders and insiders who together created the political nation that will be the focus of my work. The argument that I have been developing over the last couple of years, and that is now being focused on sources related to the way in which Zeeland was imagined, defined, made the object of external and internal action, and became a geopolitical actor in itself, is that acting at a distance and acting upon oneself in order to become more wealthy, more healthy, more powerful, more secure, etc. requires knowledge and in turn generates new knowledge. Today I will focus on the close link between the search for and the creation of knowledge and attempts to perfect, reform, improve the behavior of people, also on the level of nations. That in fact, political nations come into being when a region becomes the object of

such combined searches for knowledge and the urge to perfect and improve. I will first try to establish an idea of the cultural environment of such attempts in sixteenth century Zeeland, using two books published mid-century, and then I will focus on a more unlikely source, another book published in 1495, and the project of which it was the outcome.

Ik wil u in het kort uitleggen hoe ik mijn onderzoek naar en onderwijs over de Zeeuwse kennissamenleving een brede geschiedkundige en maatschappelijke relevantie wil geven. Anders dan misschien de verwachting is, wil ik met mijn onderzoek en onderwijs niet zozeer de kennis over Zeeland vergroten en verbreiden. Ik stel me eerder ten doel om via onderzoek naar en onderwijs over de Zeeuwse geschiedenis meer inzicht in de rol van kennis in de vorming van menselijke samenlevingen in het algemeen en in de wil en het vermogen van lokaal, regionaal en interregionaal georganiseerde groepen mensen om macht, rijkdom, pracht, zekerheid en gezondheid te verwerven in het bijzonder. Deze doelstellingen vloeien voort uit de twee richtingen waarin ik mijn leeropdracht zoals ik die in de context van dit internationale en Engelstalige honours college van de Universiteit Utrecht te Middelburg wil invullen interpreteer. Zeeland in de Wereld verwijst allereerst naar de manier waarop Zeeland als geopolitieke ruimte vanaf ongeveer de veertiende eeuw vaste vorm kreeg en vervolgens vanaf de late vijftiende eeuw steeds meer als cultuurpolitieke wilsgemeenschap op de eigen bevolking, de eigen ruimte en de wijdere wereld begon in te werken. In de tweede plaats verwijst het naar mijn studie van Zeeland in vergelijking met andere regio's in deze wereld en in aansluiting op internationale ontwikkelingen in mijn vakgebied. Dat vakgebied omvat de sociaal-culturele en politieke geschiedenis van West-Europa tussen ruwweg 1300 en 1800 en de langetermijn-geschiedenis van kennissamenlevingen en van de publieke opinie.

Ik wil hier vandaag ook kort uiteenzetten wat voor soort onderzoek ik in gedachten heb, met welke bronnen ik werk, hoe ik dat wil doen en welke samenwerkingsverbanden ik zoek, binnen en buiten Zeeland, en op welke manier mijn onderzoek zich verhoudt tot het onderwijs dat ik hier aan het College mag geven. Een belangrijk subdoel in de komende vier jaar is het creëren van een onderzoeksgemeenschap rond mijn leerstoel en het bevorderen van de verdere ontwikkeling van een onderzoekcluster gericht op de Zeeuwse geschiedenis met erkenning van de rijkdom en het internationale belang en het waarborgen ervan voor de toekomst. De onderzoeksgemeenschap rond de leerstoel zal in de komende maanden zichtbaar gemaakt worden via internet: een deel ervan zal bestaan uit tijdelijke deelnemers zoals de studenten van mijn vak over Zeeland en kennissamenleving. Een ander deel zal bestaan uit vrijwilligers, van wie sommigen zullen toewerken naar een proefschrift. Verder hoop ik in de

zeer nabije toekomst door fondsenwerving in Zeeland, Nederland en daarbuiten promovendi en postdocs aan te kunnen stellen, in samenwerking met collega's uit binnen- en buitenland, in projecten waarin een Zeeuwse casus of Zeeuws bronnenmateriaal zal zijn opgenomen, en er zo aan bij te dragen dat Zeeland in het internationale onderzoek zichtbaar wordt en de rijke Zeeuwse bronnencollecties zich verder ontwikkelen tot aantrekkingspool voor onderzoekers uit binnen- en buitenland. De rol van Zeeland in het wereldhandelssysteem of in de maritieme geschiedenis heeft die aandacht al, maar de geschiedenis van de Zeeuwse samenleving en het streven van individuen, groepen en instellingen binnen en buiten het graafschap om op die samenleving, zijn macht, pracht en kracht in te werken is ook relevant voor wie geïnteresseerd is in het vroegmoderne West-Europa en zoekt naar nieuwe casussen en bronnenmateriaal. Soms is inzicht in de vroegmoderne Zeeuwse samenleving nodig om ontwikkelingen in de Nederlanden, West-Europa en zelfs globaal te begrijpen, terwijl het omgekeerde evident is.

II

Door zijn beperkte omvang en het rijke bronnenmateriaal dat binnen en buiten de provincie is overgeleverd levert Zeeland een prachtige casus voor onderzoek naar de manier waarop regionale politieke gemeenschappen in het vroegmoderne Europa vorm kregen, zowel door handelen van boven- en buitenaf als door intern handelen van lokale gemeenschappen naar boven en naar buiten toe. De geschiedenis van Zeeland begint voor mij dan ook niet in een prehistorisch verleden, maar valt samen met het moment waarin het graafschap zich begint te onderscheiden als een zelfstandig niveau voor collectief handelen naar binnen en buiten toe. Die geschiedenis eindigt in zekere zin met het moment waarop Zeeland haar zelfstandigheid grotendeels verliest in het Franse keizerrijk en het daaropvolgende gecentraliseerde regime van het Nederlandse koninkrijk, nu zo'n 200 jaar geleden.⁴⁵

Het halve millennium waarin het graafschap Zeeland zich omvormde tot zelfstandige politieke gemeenschap die pas rond 1800 zijn autonomie grotendeels verloor, begon met een internationaal conflict dat leidde tot het Verdrag van Parijs van 1323 waarbij de Vlaamse graaf zijn aanspraken op Zeeland opgaf en Beooster- en Bewesterschelde werden verenigd tot één graafschap, dynastiek verenigd met Holland. Vanuit mijn perspectief eindigt de geschiedenis van dat Zeeland wanneer het voormalige Staats-Vlaanderen dat vanaf het eind van de zestiende eeuw tot de Zeeuwse geopolitieke invloedssfeer behoorde en deels vanuit

⁴⁵ Voor het regionale perspectief zie de vier delen van de recente *Geschiedenis van Zeeland*. Over het einde van Zeeland als zelfstandige 'natie' valt natuurlijk meer te zeggen, en in mijn onderzoek zal ik de grenzen niet altijd even scherp trekken. Een desideratum is de rol van het Zeeuwse verleden als inspiratiebron ook na 1800.

Zeeland was bestuurd en beheerd, formeel als Zeeuws-Vlaanderen in de provincie werd geïntegreerd.⁴⁶ De artefacten en teksten die nu overal ter wereld maar vooral in Zeeland zelf ons herinneren aan 500 jaar streven naar macht, kracht en pracht zijn van wereldhistorische betekenis. Ik kom straks terug op de betekenis van vorming van het graafschap als zelfstandige speler op het wereldtoneel voor onderzoek naar de problematiek van de vroegmoderne kennissamenleving en omgekeerd.

Het is dus mijn bedoeling de casus van het imperialistische Zeeland te gebruiken om een vroegmodern perspectief te ontwikkelen op twee kernbegrippen van het moderne politieke denken: namelijk de kennis- en informatiesamenleving en de kenniseconomie.⁴⁷ Zoals vaak het geval is in de geschiedschrijving laat ik me dus in mijn onderzoek naar het oude Zeeland als kennissamenleving leiden door moderne begrippen die als beginpunt dienen voor de ontwikkeling van nieuwe inzichten in de manier waarop gemeenschappen zich een plaats probeerden te verwerven in de vroegmoderne wereld. En ik doe dat terwijl ik ervan uitga dat het Zeeland van toen en de wereld van toen niet zondermeer te vergelijken zijn met de wereld van nu. Maar tegelijk ga ik ervan uit dat de begrippen die wij nu hanteren alleen zijn te begrijpen en van hun ideologische macht zijn te ontdoen als we erin slagen ze ook historisch te begrijpen, dat wil zeggen, als de resultaten van een veel langere ontwikkeling, die in dit geval niet helemaal toevallig heel vaak in de vroegmoderne tijd wordt geplaatst, meestal onder verwijzing naar de vroegmoderne utopie van een kennissamenleving van de begin zeventiende-eeuwse Engelse staatsman en natuurfilosoof Francis Bacon.⁴⁸

De plaats van Zeeland in de wereld kan niet gedacht worden zonder de rol van kennis te overwegen en dat kan op twee manieren. Allereerst volg ik daarbij de structuralistische en functionalistische interpretatie van het in de wereld zijn: dat wil zeggen de manier waarop men in en buiten Zeeland, maar altijd vanuit het graafschap, zich al handelend een eigen plaats verwierf, zowel in de omgang met de eigen omgeving als met de buitenwereld. Dat uitgangspunt kan leiden tot onderzoek naar de manier waarop in Zeeland politieke invloed werd uitgeoefend op de eigen bevolking of vanuit Zeeland op omliggende delen van de wereld, of hoe Zeeland en Zeeuwen op de wereld inwerkten door handel en industrie om welvaart te verwerven, bijvoorbeeld via de grote handelscompagnieën, of hoe men in Zeeland de godsdienstige en morele opvattingen en gedragingen van de bevolking probeerde te

⁴⁶ Zie noot 3.

⁴⁷ Zie ook: Darnton, "An Early Information Society"; Jacob, *The First Knowledge Economy*, 8-10.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld: Harkness, *The Jewel House*, 1-14; Mokyr, *The Enlightened Economy*, 40-60 (Baconian program) Jacob, *The First Knowledge Economy*, 54, 143, 148 (Baconian inspiration). Zie ook noot 21.

beïnvloeden via kerkelijke instellingen. De resultaten van het kennis- en communicatie-instrumentarium dat met zulke pogingen gemoeid was zijn nu terug te vinden in archieven, bibliotheken en musea in Zeeland en daarbuiten. Dat handelen kan echter niet goed begrepen worden als we niet weten hoe men zich in Zeeland die wereld dacht, er betekenis aan gaf en die dacht te kunnen beïnvloeden of hoe men elders bijvoorbeeld in de bestuurscentra van de Nederlanden of van Frankrijk en Engeland, over Zeeland en zijn bevolking dacht en meende die te kunnen beïnvloeden en beheersen. Het mooie van de Zeeuwse casus is dat die relatief beperkt is maar tegelijk veel bronnenmateriaal oplevert, zodat deze twee perspectieven, een meer externalistische en een meer internalistische, met elkaar verweven kunnen worden in een onderzoek naar de oorsprongen en voorgeschiedenissen van de moderne kennissamenleving en de kenniseconomie, waarbij ook hier geldt: de kennissamenleving en kenniseconomie kunnen zowel als een structuur bestudeerd worden of als een verzameling van controversiële ideeën die beschrijven en voorschrijven waarin een samenleving moet investeren om zich te verbeteren, sterker te worden, welvarender, machtiger, en gezonder en zelfs ook moreler.

Mijn uitgangspunt is dat een kennissamenleving en een kenniseconomie zowel structuren zijn die we kunnen bestuderen en waarover we kennis kunnen verwerven als ook begrippen die verwijzen naar een opvatting over de verbetering van de menselijke vermogens om succesvol in de wereld te staan en de krachten van natuur en mens te kunnen beheersen. Wanneer we sporen vinden van het actief inwerken op de maatschappelijke structuren om die droom van een verbeterde samenleving te bereiken via een verhoging van het kennisniveau en de innovatieve vermogens, kunnen we spreken van een kennissamenleving en -economie in de zin waarin de begrippen nu worden gebruikt, nog even afgezien van de resultaten van het bedoelde streven.⁴⁹ In de postmoderne en postindustriële wereld van filosofen, sociologen, politicologen en economen verschijnen kennissamenleving en kenniseconomie feitelijk als een politieke ideologie die het besluitvormingsproces in overheden, organisaties en bedrijven mee reguleert, of dat lijkt te doen. Het mag duidelijk zijn dat een theorie die kennis centraal stelt niet zondermeer in evenwicht is met een andere theorie die het uitgangspunt neemt in kostenefficiëntie en arbeidsproductiviteit. Pogingen de factoren van kennis, kapitaal en arbeid met elkaar in evenwicht te brengen leiden onvermijdelijk te fricties die het beste waar te nemen zijn in instituties voor wie kennisproductie en overdracht de missie is. Die fricties

⁴⁹ Voor de modern begripsvorming: Stehr, *Knowledge societies*; Mokyry, *The gifts of Athena*; Sörlin en Vessuri, "The Democratic Deficit of Knowledge Economies". Ik werk aan een overzichtsartikel over die begripsvorming rond kennissamenleving en kenniseconomie op basis van Duits-, Frans-, Engels- en Nederlandstalige literatuur.

worden versterkt in een op kostenefficiëntie en arbeidsproductiviteit gericht systeem omdat het lang niet duidelijk is waarover we precies spreken als we het over kennis hebben.⁵⁰

En daarmee lijkt de cirkel rond. Want met bepaalde definities van kennis is geen enkele vorm van menselijk samenleven denkbaar zonder bepaalde kennis van de natuur, van het menselijk lichaam en het menselijk gedrag, en ook autoriteit vloeit vaak voort uit een bepaalde kennisclaim, bijvoorbeeld met betrekking tot inzicht in de goddelijke wil. Wat als ware kennis geldt, varieert door tijd en ruimte en over sociale en culturele verschillen heen; en wat de een voor waar en werkbaar houdt, wordt door de ander verworpen. Maar dat al het menselijk handelen ondenkbaar is zonder kennis is dan ook niet wat we normaal gesproken bedoelen met het relatief moderne begrip kennissamenleving dat van een veel specifiekere kennisbegrip uitgaat dat zelfs niet helemaal samenvalt met wat wetenschappelijk als kennis geldt: kennissamenleving verwijst naar productieve kennis en het vermogen om die vorm van kennis door onderzoek en ontwikkeling zonder ophouden te blijven ontwikkelen met als doel om de samenleving, de staat en de economie zo productief mogelijk te maken, bij voorkeur productiever dan de concurrent. Het is daarbij overigens wel wetenschappelijke kennis en de technologische kennis die daarvan is afgeleid die de norm stellen, en een van de manieren om het aandeel van kennis in een samenleving te meten is dan ook gericht op het meten van het aantal afgestudeerden in de arbeidsbevolking.⁵¹ Het is geen wonder dat kennissamenleving en kenniseconomie zeer nauw verwante begrippen zijn. Mijn onderzoek is erop gericht de lange duur van de geschiedenis van het denken over het belang van nuttige kennis bloot te leggen, en van de geschiedenis van de instrumenten die men ontwikkelde om nuttige kennis te creëren, te verspreiden en te gebruiken; en wat als nuttige kennis gold en waarom.

Er is overigens een intellectuele traditie in het denken over de relatie tussen kennis en samenleving die de nadruk op nuttigheid van kennis afwijst, zonder nut als criterium zelf af te wijzen, en daartegenover de waarden van onderzoekers centraal stelt, zoals nieuwsgierigheid, plezier in het weten en ontdekken, kritische zin en toewijding aan de waarheid. De nadruk hier ligt niet op het productieve vermogen van een samenleving en op de waarden, kennis en kunde, experts en instituties die dat productieve vermogen kunnen verhogen of de politiek die daarvoor de voorwaarden creëert. Het gaat hier om de tegenkrachten die een samenleving kan

⁵⁰ Zie ook W. Frijhoff, *Platte geesten. De duurzame gevolgen van gedachteloos bezuinigen*. Ferdinand Domela Nieuwenhuis Lezingen 12. F. Domela Nieuwenhuisfonds 2014. De bezuinigingsaanslag op de wetenschappelijke functie van de Zeeuwse Bibliotheek is een typisch geval van gedachteloosheid waarbij de vernietiging van lokale expertise en collectievorming gemaskeerd wordt door *newspeak*-achtige verwijzingen naar 'kennis'.

⁵¹ Stehr, *Knowledge societies*; Mokyry, *The gifts of Athena*; Sörlin en Vessuri, "The Democratic Deficit of Knowledge Economies".

mobiliseren om de macht van experts en op basis van kennisclaims handelende instituties en groepen te onderzoeken en bijvoorbeeld fundamentele kritiek uit te oefenen op aannames en op de ideologie van de kennissamenleving zelf en de macht die aan bepaalde vormen van kennis (bijvoorbeeld kwantificeerbare kennis) wordt toegekend in het nemen van beslissingen en het uitvaardigen van richtlijnen voor het handelen maar ook het vormen van jongeren.⁵²

Het gevaar waarop vanuit deze traditie wordt gewezen is dat experts en technocraten en hun enorme kennisvoorsprong in vooral kwantificeerbare kennis, maar bijvoorbeeld ook in kennis van procedures en richtlijnen, een bedreiging vormt van de democratie en de vrijheid van het individu, en dus van kernwaarden van de moderne samenleving. De strijd over nuttige kennis kunnen we niet overlaten aan experts die kennis produceren en implementeren. Nut is een moreel begrip, dat alleen in de morele gemeenschap kan worden afgebakend. En zoals gezegd, historisch en epistemologisch gezien is wat als kennis geldt niet evident, maar het onderwerp van strijd, om status of schaarse middelen voor onderzoekfinanciering: vandaag staan de geesteswetenschappen sterk onder druk, om niet te zeggen dat er een enorme kaalslag plaatsvindt aan onze universiteiten en in onze bibliotheken en archieven. Dat komt, behalve door beperkte budgetten, vrees ik, omdat hun nuttigheid niet eenvoudig te kwantificeren valt, ondanks pogingen die nuttigheid te redden met de claim dat de geesteswetenschappen bijdragen aan de creatieve industrieën. Of met pogingen om door kwantificeerbaarheid de waarheidsclaims en implementeerbaarheid van kennis verkregen uit geesteswetenschappelijke bronnen te versterken, zoals de digital humanities schijnen te willen.⁵³

De kritische interpretatie van de droom van de kennissamenleving gaat ervan uit dat kennis en macht nauw met elkaar verweven zijn, en dat de kennisvoorsprong die instituties, bedrijven en overheden en hun personeel hebben of lijken te hebben vraagt om een weerbare samenleving. Dit om te voorkomen dat een door technocraten en technenuten overheerste samenleving ontstaat, waarin de collectieve wilsvorming die de basis is van de democratie en van vrije samenlevingen wordt overgelaten aan experts. Die weerbaarheid vraagt echter om

⁵² De kritische literatuur hierover is zeer uitgebreid. Hier volsta ik met te verwijzen naar: Sörlin en Vessuri, "The Democratic Deficit of Knowledge Economies"; en verder ondermeer: S. Fuller, "A critical guide to knowledge society newspeak: or how not to take the great leap backward", *Current Sociology*, 49 (2001), 177-203; Günter Bechtle, "Die Weltgesellschaft im irgendwo und die Wissensgesellschaft als Umgang mit Nichtwissen: Atopia und Dystopia als neue Paradigmen von Gesellschaftstheorie", *Soziologische Revue*, 26 (2003), 205-213; K. Laster en H. Steinert, "Keine Befreiung: Herr und Knecht in der Wissensgesellschaft", in: *Zeitschrift für kritische Theorie*, 9 (2003), 114-131. Bijzonder interessant in het nadenken over de problematiek van kennis en samenleving vind ik verder het denken van Michel Foucault zoals verwoord in de uitgaven van zijn voordrachten aan het Collège de France. Zie bijvoorbeeld M. Foucault, "*Society must be defended*". *Lectures at the Collège de France 1975-1976* (red. M. Bertani en A. Fontana, vert. D. Macey) New York 2003.

⁵³ Zie voor een interessante kritiek: A. Liu, "Where Is Cultural Criticism in the Digital Humanities?", in: M.K. Gold (red.), *Debates in the Digital Humanities*. Minneapolis 2012, 490-509.

actieve kennende en onderzoekende gemeenschappen van mensen die bereid zijn zelf expertise te ontwikkelen en kennis op te doen van kennisclaims van de gevestigde machten, niet per se om die te verwerpen, maar wel om die te kunnen evalueren en tot onderwerp van debat te maken. Aangezien de moderne journalistiek die rol duidelijk niet kan dragen en tegelijk de hoeveelheid informatie die beschikbaar is voor kritische evaluatie enorm is, wordt het essentieel grotere groepen van onze bevolking te trainen in het evalueren en kritisch bestuderen van die informatie. Ik ben ervan overtuigd dat de beste manier om mensen daarin te trainen is gelegen in de soort van algemene vorming die een *liberal arts and sciences college* kan aanbieden, onder de voorwaarde dat de algemene vorming gebaseerd wordt op het verwerven van een grote belesenheid en kennis van de denktradities en kennisregimes van deze wereld, iets wat in het Nederlandse onderwijsbestel niet gemakkelijk te realiseren is.⁵⁴

Bovendien ben ik ervan overtuigd dat inzicht verwerven in de lange duur van het denken over de relatie tussen kennis en samenleving en de pogingen die relatie te versterken essentieel is voor ons en toekomstige generaties, om onze kritische zin te behouden en vrije en autonome geesten te blijven met authentiek zelfbeschikkingsrecht. Aan die verbreiding van historisch inzicht wil ik graag bijdragen door studenten en onderzoekers te stimuleren in de geest van nieuwsgierigheid, gedrevenheid en plezier van kritisch, historisch onderzoek. De ambitie van een gedroomde Zeeuwse onderzoeksgemeenschap zou gericht moeten zijn op de wereldbeschaving, niet minder, en mijn persoonlijke droom is dat we er in de komende jaren in slagen samen met het College, de ZB, het Genootschap, het RSC, het ZA, en de lokale culturele instellingen in heel Zeeland, een geesteswetenschappelijk cluster te vormen van internationale allure, met een klein kapitaal dat gebruikt kan worden om jonge en gevestigde onderzoekers van hoog niveau naar Zeeland te halen en over Zeeuws materiaal te laten werken. Wat we moeten zien te bewerkstelligen is de instelling van een aantal fellowships voor Zeeuwse geschiedenis en/of geschiedenis van het Schelde-estuarium en omgeving. De fellows zouden in Zeeland moeten werken en deel moeten nemen aan uitwisseling met de Zeeuwse onderzoeksgemeenschap. Idealiter blijven ze vervolgens als oud-fellows op een of andere manier met het Zeeuwse cluster verbonden.⁵⁵

⁵⁴ Interessant in dit verband is bijvoorbeeld ook: Christiane Ehse, “Nicht Information, sondern Bildung! zum Verhältnis von Zweck, Norm, und Subjektrationalität im Modernisierungsprozess von Volkshochschulen in der Wissensgesellschaft”, in: *Hessische Blätter für Volksbildung*, 48 (1998), 19-28. Een beroemd maar niet heel erg overtuigend pleidooi voor de geesteswetenschappen is: M.C. Nussbaum, *Not for Profit. Why Democracy needs the Humanities*. Princeton 2010. Voor een kritische evaluatie van de digitalisering in leeromgevingen: E. Losh, *The War on Learning. Gaining Ground in the Digital University*. Cambridge (MA) 2014.

⁵⁵ Dit voorstel heb ik nadien “uitgewerkt in een lezing voor het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen (KZGW). Het idee wordt nu verder uitgewerkt in een artikel en in een plan-van-aanpak dat

III

Maar nu terug naar de vorming van kennisculturen in de Nederlanden en de nauwe relatie van die culturen met de vorming van Zeeland als een politieke wilsgemeenschap gericht op verbetering van de eigen prestaties en het steeds verder bestijgen van het wereldtoneel. Ik wil u daarvoor deelgenoot maken van onderzoek dat ik het afgelopen jaar heb gedaan, en dat wortelt in onderzoek naar kennisculturen in de Nederlanden waar ik al sinds mijn studie van de rederijcultuur door gefascineerd ben. Het is nu tijd voor grotere generalisaties en conclusies, en ik wil die mede ontwikkelen door een confrontatie met Zeeuwse bronnen en het denken over de vorming en hervorming van Zeeland als een vroegmodern politiek project.

Het zal u misschien verbazen, of niet, maar voor het denken over de relatie tussen kennis en de verbetering van de macht, kracht, en pracht van een politieke gemeenschap kunnen we verder teruggaan in de Europese geschiedenis, ook in van de Nederlanden, nog afgezien van de klassieke erfenis. Het streven naar een samenleving waarin het handelen is gebaseerd op grondige en door ervaring beproefde kennis van de wereld, de eigen omgeving, de eigen aard van bevolking en het zelf, vinden we ook terug in teksten uit het middenzestiende-eeuwse Zeeland, zoals het natuurfilosofische werk over de verborgen krachten van de natuur van de door heel Europa bekende en gelezen Zierikzese medicus Levinus Lemnius, en, veel minder bekend maar minstens zo fascinerend, in het (natuur)historisch-filosofische traktaat van de Veerse apotheker Jan Reygersberch dat bekendstaat als *Dye Cronijcke van Zeelandt*. Deze beide werken, gedrukt in Antwerpen in respectievelijk 1559 en 1551 zijn cruciale getuigen van de actieve vorming van nauw samenhangende wereldhistorisch handelende en denkende Latijns- en volkstalige Zeeuwse kennisgemeenschappen. Die richtten zich op onderzoek van de wereld om nuttige kennis te vergaren en te laten gebruiken om door wijs en vooruitziend handelen de gezondheid en kracht van eigen land en bevolking (Lemnius) of de zekerheid en veiligheid van de eigen kusten en waterbouwwerken en de eigen welvaart en macht (Reygersberch) te bevorderen, en daarmee lot en concurrent voor te zijn. Deze teksten behoren tot de voorgeschiedenis van de politieke economie. Ze wortelen in het denken over de relatie tussen welvaart, macht, en wijs en vooruitziend handelen zoals dat

midden 2015 gereed moet zijn, en een zo breed mogelijke coalitie op de been moet brengen. De plannen zouden in de aanloop naar de viering van 250 jaar KZGW geconcretiseerd en deels al gerealiseerd moeten worden.

tot ontwikkeling kwam in het Erasmiaanse humanistennetwerk in de Nederlanden waarin in 1516 *Utopia* van Thomas More ontstond.⁵⁶

Precies in de jaren rond 1500 kwam ook de Zeeuwse historiografie, archeologie en kosmografie tot leven en werden definitieve stappen werden gezet voor de vorming van een politieke gemeenschap die het Zeeuwse grondgebied en de Zeeuwse bevolking tot object van wilsvorming en handelen had. Opnieuw gebeurde dat niet in *splendid isolation*, maar in de context van een van de grootste conflicten uit de geschiedenis van de Nederlanden, waarin Zeeland zijn eigen, weinig opgemerkte rol speelde. Het is precies gedurende dit conflict, dat in Vlaanderen de Vlaamse opstand heet en in Holland de Hoekse en Kabeljauwse twisten en de Jonker Fransoorlog, dat in de Nederlanden het concept van een kennissamenleving verder vorm kreeg. Behalve in de opkomst van humanistennetwerken zien we dat vooral in de snelle groei van een netwerk aan boekdrukateliers in Holland, Vlaanderen en Brabant en de even vlotte uitbreiding van een netwerk van rederijderskamers in alle steden en enkele dorpen in Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland na de dood van Karel de Stoute in 1476. Hoewel zich voornamelijk in Zeeland geen boekdrukkers vestigden, werd het graafschap vanaf 1480 opgenomen in het rederijdersnetwerk en het humanistennetwerk die samen de basis legden voor een groeiende kenniscultuur waarin Zeeland zelf steeds meer vorm kreeg door historisch en natuurhistorisch onderzoek naar de aard van het land en zijn bevolking. Het politieke Zeeland kreeg verder vorm in de jaren dat het zich verder integreerde met de drie andere kerngebieden van de Nederlanden en het zich op het wereldtoneel begon te bewegen.⁵⁷

De publicatie van het werk van Reygersberch en Lemnius in het midden van de zestiende eeuw maakt die ontwikkeling bewust zichtbaar en laat zien hoe zeer zestiende-eeuwse kennisgemeenschappen waren gericht op een strijd tegen het vergeten, voor de herinnering aan de wereldgeschiedenis en het eigen verleden als basis voor een grondig kennen van de wereld en het handelen daarin. Cruciaal in de problematiek van het herinneren in Zeeland is volgens Reygersberch de nalatigheid van de voorouders in het registreren en

⁵⁶ Bass, "Jan Gossaert's 'Neptune and Amphitrite' Reconsidered"; A. van Dixhoorn, "The Prosperity of Belgica and the Virtues of Antwerp".

⁵⁷ Voor de opkomst van het rederijdersnetwerk in deze periode: A. van Dixhoorn, *Lustige geesten. Rederijders in de Noordelijke Nederlanden (1480-1650)*. Amsterdam 2009; voor de politieke integratie R. Stein, *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480*. Hilversum 2014; voor expedities van Nederlandse en vooral Zeeuwse schippers in de Atlantische Oceaan rond 1490 zie Reygersberch, *Dye Cronijcke van Zeelandt*, "Vande Graven van Zeelandt"; zie ook het belangrijke artikel van L. Sicking en R. Fagel, "In het kielzog van Columbus. De heer van Veere en de Nieuwe Wereld, 1517-1527", *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* (1999) 114, 313-327. Ze maken geen melding maken van expedities in de jaren 1490. De rol van Zeeland in de conflicten na de dood van Karel de Stoute is onderbelicht. In de inleiding tot de uitgave van Engelse vertalingen van enkele Latijnse teksten uit het pro-Maximiliaan-kamp die ik samen met Dr. Verena Demoed voorbereid, bepleit ik een transregionaal perspectief op dit conflict.

bewaren van wat hen overkwam en de grote brand van 1492 waarin niet alleen de abdij werd verwoest, maar ook de beroemde abdijsbibliotheek.⁵⁸ Het is niet ondenkbaar, maar zou verder onderzocht moeten worden, dat de abdijsbrand en de daarop volgende herstellingswerken de aanleiding zijn geweest voor het historische en archeologische onderzoek van het eerste Zeeuwse humanistennetwerk. Dat vormde voor Reygersberch en Lemnius het uitgangspunt van hun eigen onderzoek voor een herstel en vastleggen van de vervaagde herinnering aan de oude Zeeuwen, hun plaats in de kosmos, hun gebruiken en instituties en hun verhouding tot land en zee. Voor Lemnius, die het ambitieuze herstelwerk van de abdijsbibliotheek door abt Matthias van Heeswijck in de jaren 1550 vergeleek met de stichting van de bibliotheek van Alexandrië, was dat werk aanleiding tot zijn droom van een Zeeuwse samenleving gebaseerd op nauwgezet onderzoek van boeken in samenhang met studie van de praktijk. Het is evenmin ondenkbaar dat de eerste druk van de *Keure vanden lande van Zeelandt* tussen 1495 en 1498 mee werd ingegeven door de brand van de abdijsbibliotheek met zijn vele unieke documenten en het streven de vergetelheid te bestrijden. De uitvaardiging van die *Keure* door de graaf van Zeeland, Philips de Schone, was echter zeker ook een gevolg van de grote conflicten van de voorgaande jaren over de erfopvolging en de verhouding tussen vorst en standen.⁵⁹

IV

Het project dat tot de druk van de *Keure* leidde laat zien hoe actief lokale actoren in Zeeland rond 1500 aan de vormgeving van het graafschap werkten, en hoe kennisverwerving over een regio niet alleen plaatsvond in de netwerken van geleerden en liefhebbers, maar evenzeer in politieke en juridische instellingen. Het laat zien dat naast kennisverwerving via de studie van boeken, documenten, ceremonies, gebruiken, lichamen, vruchten van de natuur, natuurlijke fenomenen en dergelijke door observatie, ervaring, en gesprek ook onderzoekscommissies een rol speelden in vorming en vastleggen van kennis over een regio. Eenmaal vastgelegd riep die kennis een eigen traditie in het leven van het bewaren, bestuderen, becommentariëren, overschrijven, aanvullen, opnieuw redigeren en uitgeven van de tekst, in dit geval de *Keure*.⁶⁰

⁵⁸ Zie voor het ‘trauma’ van de Abdijsbrand ondermeer Reygersberch, *Dye Cronijcke van Zeelandt*, “Vanden oorspronc der stede van Mytelburch” en de opdrachten aan Van Heeswijck in Lemnius, *Occulta naturae miracula* (geciteerd in de Franse vertaling *Les occultes merveilles et secretz de nature*).

⁵⁹ De keure is overgeleverd in ontelbare afschriften. Het gemeente-archief Goes bewaart bijvoorbeeld een afschrift van de keure in inv.nr. 3529. Keure van Zeeland (1495) met aantekeningen.

⁶⁰ Govaert Bac, *Keure van Zeeland*. Antwerpen (na 3 juli 1496 en voor 1498). De tekst werd al herdrukt in 1506 te Antwerpen door Henrick Eckert van Homburch. Het is de bedoeling onderzoek te stimuleren naar de vorming, de overlevering en het gebruik van deze fundamentele tekst in de Zeeuwse constitutionele geschiedenis die tot in 1795 met grote regelmaat werd herdrukt en gekopieerd, in de context van een breder onderzoek naar de rol van (het verzamelen en bestuderen van) rechten en costumen in de Zeeuwse constitutionele, juridische, politieke en polemische geschiedenis. De bronnen daarvoor zijn onuitputtelijk.

Dat gold ook voor de *Cronijcke van Zeelandt* die evenals de *Keure* bijdroeg aan het definiëren van Zeeland als een politieke gemeenschap. De *Cronijcke* riep een eigen traditie in het leven die in de negentiende eeuw uiteindelijk zelf weer onderwerp van onderzoek werd.⁶¹ En evenals de *Keure* lijkt de oorsprong van de *Cronijcke* verbonden met het werk van minstens twee onderzoekscommissies. Het zou nader onderzocht moeten worden of Reygersberch toegang had tot het werk van de Walcherse dijkgraaf Arend Jansz Boom die vanaf 1546 de Zeeuwse kusten bestudeerde. Omgekeerd is het mogelijk dat de *Cronijcke* leidde tot de instelling van een andere onderzoekscommissie onder leiding van de humanist Cornelius Scepperus, lid van de Grote Raad en superintendent van de admiraliteit van de Nederlanden in Veere. Hij bracht in 1552 verslag van zijn onderzoek naar de kustverdediging van de Nederlanden, maar al in 1551 was hij namens de keizer als expert gevraagd onderzoek te doen naar de *Cronijcke* van Reygersberch in het kader van de privilegeaanvraag voor het boek.⁶²

De geschiedenis van de onderzoekscommissie als instrument van kennisverwerving wil ik de komende jaren nader gaan bestuderen, naast de rol van vergelijkbare instrumenten als het gerechtelijk onderzoek, of van burgercomités die tijdens politieke conflicten inzage in de stedelijke rechten en privileges of in de rekeningboeken van de stad wilden. Zulk meer administratief- of constitutioneel-politiek onderzoek werd in de loop van de zeventiende eeuw ook steeds vaker gepresenteerd in pamfletten of het werd het object van diepgaand historisch onderzoek waarvan de resultaten in handschriften en drukwerk zijn overgeleverd, met een sterke groei in de achttiende eeuw. Er bestond een nauwe band tussen zulk onderzoek dat in de lokale en gewestelijke archieven en bibliotheken werd gevoerd en hervormingsbewegingen als die van de Plooiërijen net na 1700 en van de Patriotten rond 1780.⁶³ In de ontwikkeling van historisch-constitutionele en administratief-politieke onderzoeken door commissies of individuen kreeg Zeeland steeds meer vaste vorm als object zowel van studie als van politiek streven. De *Keure* van 1495, overgeleverd in oorkondevorm en in vele gedrukte edities tot in

⁶¹ Tot deze traditie behoren in elk geval de edities en vervolg-kronieken van Boxhorn (1634, 1644) en Smallegange (1696). Voor het 19^e eeuwse onderzoek zie: Samuel de Wind, “Proeve op Reijgersbergs Kronyk van Zeeland, of Toets der schrijvers op welke hij zich beroept”. Handschrift ZB 3394 (1826-1858).

⁶² De Waard, “De rand van het eiland Walcheren in 1546”; Warnsinck, “De memorie van Cornelis de Schepper”.

⁶³ Voor de Plooiërijen zie M van der Bijl, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715*. Groningen 1982. Overigens besteedt Van der Bijl weinig aandacht aan de overvloed aan polemische teksten die getuigen van het van onderzoek naar rechten, constituties en costumen dat feitelijk kenmerkend was voor hervormingsbewegingen en de reacties. Die centrale rol van historisch onderzoek in de ontwikkeling van de politieke cultuur in de Nederlanden wordt in de komende jaren een belangrijk thema in mijn onderzoek, met Zeeland als casus. Voor de rol van commissies in de ontwikkeling van de Zeeuwse landkeuren zie: J.G. Kruisheer, *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)*. Hilversum 1998. Voor de keuren en hervormingen van de keuren zie ook: R. Fruin, *De keuren van Zeeland*. Den Haag 1920.

de achttiende eeuw, vormt de oorsprong van een onderzoekstraditie waarin de kenmerken van de Zeeuwse politieke gemeenschap steeds gedetailleerder en preciezer werden vastgelegd.⁶⁴

Het loont de moeite om de totstandkoming van de *Keure* en de eerste editie van de druk wat nader te bekijken. De *Keure* is een uitzonderlijke tekst die onder uitzonderlijke omstandigheden tot stand is gekomen en op uitzonderlijke manier tot Zeeuwse kerntekst werd; een van de eerste gedrukte teksten uit Zeeland, gedrukt in Antwerpen. In de aanhef van de *Keure* verwijst hertog Philips van Oostenrijk als graaf van Zeeland naar de geschiedenis van de tekst die terugging tot 1484. In dat jaar was zijn vader Rooms-koning Maximiliaan te Middelburg om hoge vierschaar te houden, dat wil zeggen, het grafelijke recht van de hoge rechtspraak uit te oefenen. De prelaat en de edelen van Zeeland echter betoogden dat het niet mogelijk was om dat te doen tenzij de keuren van het land vernieuwd werden, omdat ze, zo betoogden ze 'diversch duyster oudt ende onghouseert' waren en elkaar tegenspraken. Er werd een commissie ingesteld van 'eenighe notabele personagen' om dit te onderzoeken. Namens de Rooms-koning en zijn zoon werden de raadsheren de heer van Bergen, meester Rijckaert Uutenhove, meester Jacob Cruesinck, Anthonis Janssone van Wissekercke, en de secretaris meester Jan van Couwenberghe aangesteld. Namens de Staten van Zeeland werden Guy de Baenst (rentmeester van Zeeland Bewesterschelde, partijganger van Maximiliaan), Adriaen Jacobssone, Reynier Willemsone en Claes Wolfaertssone gecommiteerd.⁶⁵

Deze commissie concipieerde de nieuwe *Keure* na grondig onderzoek van de oude keuren uitgegeven door Floris voogd van hertog Willem van Beieren en hertog Philips van Bourgondië en met inwinning van advies van 'den ouden costumers', dat zijn oude, ervaren experts in de rechtspraak. Na jaren van onderzoek werd de hervormde concept-*Keure* naar het hof van de hertog gezonden, waarna een intensieve consultatieronde begon. Bij de inhuldiging van Philips als graaf van Zeeland te Reimerswaal in 1494 verzochten de Staten van Zeeland, die de tekst nog niet hadden gezien, om een kopie van het concept. Ze kregen gelegenheid om die te bestuderen en hun bevindingen te rapporteren aan de Grote Raad van Mechelen. De Staten zonden afgevaardigden naar de Grote Raad om over de concept-tekst te onderhandelen met meester Rijckaert vander Capellen en meester Jan van Couwenberghe en de anderen van de Grote Raad. Na afloop van de onderhandelingen kregen de gedeputeerden toestemming om de aangepaste concept-tekst te bespreken 'metten ghemeenen lande van Zeelandt', waarop de

⁶⁴ Ik ben hierbij geïnspireerd door: Seong-Hak Kim, "Custom, Community, and the Crown".

⁶⁵ Ik maak gebruik van de door Google gedigitaliseerde uitgave van de vroeg-zestiende-eeuwse uitgave van Willem Vorsterman uit de collectie van de UB Gent. *Dit is dye Kuere vanden Lande van Zeelandt*. Antwerpen z.j. (tussen 1504 en 1544, wellicht ca. 1520). Voor de beschrijving van het onderzoek en de aanleiding zie de proloog tot de keur.

gedeputeerden van de Grote Raad met de Staten onderhandelden en de edelen van Zeeland naar de hertog reisden om bepaalde ´punten, articuleren ende correctien` die ze graag wilden doorvoeren aan hem voor te leggen. Afgevaardigden van de drie steden van Middelburg, Zierikzee en Reimerswaal beklemtoonden bovendien dat hun steden van de *Keure vanden lande* uitgezonderd waren omdat ze eigen keuren hadden, waarop de hertog besloot dat ze hun ´kueren, rechten ende previlegien` of ´extracten` daarvan aan hem moesten doen toekomen.⁶⁶

Daarmee werden de consultaties afgesloten en werd de hervormde *Keure* met de rechten en procedures voor ´policie en regemente` en in ´administracie ende beleyde vander justicie` buiten de drie steden in vijf hoofdstukken vastgesteld met behoud van het oude grafelijke recht van ´kennisse ende interpretacie` van de tekst en met behoud van de uitzondering voor de drie steden. De keur werd bekrachtigd met het zegel van Maximiliaan en zijn zoon de jonge hertog in Brussel, in augustus van het jaar 1495 in tegenwoordigheid van de hoge Bourgondische adel en leden van de Grote Raad. In april 1496 belastte de hertog Jan van Cruyninghen, Vliesridder, raad en rentmeester van Zeeland, en de meesters Rijckaert vander Capellen en Jan van Coudenberghe om de keur door heel Zeeland af te kondigen en er door de lokale overheden de eed op te laten afleggen: eerst op het stadhuis van Middelburg als hoofdstad van Bewesterschelde op 25 april, op het stadhuis van Zierikzee als hoofdstad van Beoosterschelde op 26 april en vervolgens in Reimerswaal. De hele procedure waarmee de *Keure* tot stand kwam wordt uitgebreid verhaald in de tekst van de *Keure* zelf en in de tekst van de commissie die in 1496 door Zeeland reisde om de *Keure* te publiceren, wellicht als een extra legitimatie van de hervormde tekst, waarmee tegelijk een model werd verschaft voor de procedure die eventuele volgende ´reformaties` moesten legitimeren.⁶⁷ Wat niet werd opgenomen in deze teksten is het besluit om de *Keure* in nauwe consultatie met Jan van Coudenberghe, van wie de becommentarieerde drukproeven zijn overgeleverd, te laten drukken door Govaert Bac in Antwerpen, waar ze rond 1497 van de pers kwam.⁶⁸

V

Het ongedeelde graafschap Zeeland ontstond in 1323 uit het Verdrag van Parijs dat een transregionaal conflict beslechtte waarbij de graven van Holland/Henegouwen en Vlaanderen,

⁶⁶ *Dit is dye Kuere*, proloog-narratio.

⁶⁷ *Dit is dye Kuere*, cap. 5, art. 10 en epiloog met verslag van de publicatie van de keur in Zeeland.

⁶⁸ Zie voor die eerste editie en de overgeleverde drukproeven: Susie Speakman Sutch, "Politics and Print at the time of Philip the Fair (1478-1506)", in: H. Wijsman (ed.), *Books in Transition at the Time of Philip the Fair. Manuscripts and Printed Books in the Late Fifteenth and Early Sixteenth Century Low Countries*. Turnhout 2010, 231-256; en R. Adam, *Imprimeurs en Brabant et en Flandre au temps de Philippe le Beau*"; in: Wijsman, *Books in Transition*, 273-286.

de hertog van Brabant en de koningen van Frankrijk en Engeland betrokken waren en waarbij de grafelijkheid van Zeeland en die van Vlaanderen voorgoed gescheiden werden. De strijd was in 1304 al beslecht met de Slag bij Zierikzee waarbij de Franse vloot onder leiding van admiraal Reinier Grimaldi de Vlaamse vloot versloeg en Zierikzee ontzette. Het beleg en slag werden in Zierikzee tot in de zestiende eeuw, wellicht tot aan de opstand, jaarlijks met een speciale feestdag herdacht, zoals uitgebreid wordt beschreven door Levinus Lemnius in zijn geschiedenis van Zeeland opgenomen in de Antwerpse uitgave van zijn *Occulta* uit 1564.⁶⁹

Uit de zestiende eeuw stamt een refrein dat mogelijk voor die feestdag is geschreven. Het beschrijft in detail de oorlogshandelingen van de jaren 1303- 1304 en looft de moed, kundigheid en kracht van de Zierikzese burgers. De feestdag en het refrein zijn sporen van een herinneringscultuur gericht op de actieve vorming van een roemrijke politieke natie in Zierikzee. Het voorsnog niet exact te dateren refrein lijkt afkomstig uit een collectie teksten verbonden met de zeventiende-eeuwse Zierikzese regenten en geleerden Adrianus en Rochus Hoffer.⁷⁰ De prince-strofe verwijst expliciet naar de daad waarmee de heren van Zierikzee een dankdag instelden tot een memorie en lering voor ouden, kinderen en nakomelingen. Het refrein, dat nooit naar Zeeland verwijst, maar alleen naar Zierikzee en zijn burgers, is een getuigenis van een samenleving die zich in toenemende mate verweerde tegen het vergeten, zich bekommerde om het herdenken van het eigen verleden en het vastleggen van de verhoudingen ten opzichte van de wereld, in dit geval ten aanzien van Holland, Vlaanderen, en Frankrijk, met als doel daaruit lering te trekken.

[...]

Hoort nu wat daer ginghen besluyten Mijn Heeren,
Datmen dese Gods weldaet soude zijn ghedachtich/
En den selven dach inder eeuwicheyt vereeren/

⁶⁹ Lemnius, *Occulta naturae miracula* (geciteerd via de Engelse editie, zie noot 28, “Of the islands in Zeland”). Voor de slag om Zierikzee zie: M. P. de Bruin en Huib Uil, “La Conquête de la Zélande par les Pays-Bas au XIVe siècle. Le rôle de Rainier Grimaldi, amiral de France, lors du combat naval de Zierikzee (1304)”, *Annales Monégasques*, 10 (1986), 65-80. Voor dit conflict en de relaties tussen Zeeland, Holland, Vlaanderen, Brabant, Henegouwen en het Duitse Rijk, Frankrijk en Engeland zie de bijdragen in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke, H. Sarfatij (red.), 1299. *Éen graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*. Hilversum 2000; en ook De Graaf, *Oorlog om Holland*, vooral hoofdstuk 5 “Het conflict Zeeland bewester Schelde (1012-1323)”. Zie aldaar p. 268 voor de relatie tussen de anti-Vlaamse politiek van de Franse koning, de opkomst van Brugge als handelsmetropool en de vereniging van Zeeland.

⁷⁰ Anoniem, *t'Catgens en t'hondekens strijdt*. s.l. s.d. begin 17^e eeuw. ZB, Handschrift 6786 I (ca.1700). Stukken over Adrianus en Rochus Hoffer. Verwant met hs. 6447 en 6448. Zie voor de herinneringscultuur in Zierikzee ook: M.Z. Boxhorn, *Chroniick van Zeelandt, Eertijds beschreven door d'Heer Johan Reygersbergen, nu verbeterd, ende vermeerdert door M.Z. van Boxhorn*. Middelburg, Z. en M. Roman, 1644, deel 2, 108-128.

Ende d'ouders daer van altijt souden leeren/
De memorijs/ haer kinders/ en naercommelinghen/
Dat op dien dach God almachtich bracht int verseeeren/
Den vyandt die de Stadt meende gansch t'onder-bringhen/
[...]

Wat in de veertiende, vijftiende en een groot deel van de zestiende eeuw vorm kreeg in handelingen werd geleidelijk steeds meer object van interesse van een groeiende Latijnse en volkstalige kennissamenleving. Die kunnen we aan de hand van de hierboven beschreven teksten zien ontstaan. Ze begon langzaam scherpere contouren te geven aan een idee van Zeeland als een lerende en bewust handelende samenleving en met steeds meer teksten, gebruiken, instituties en wetten op die samenleving probeerde in te werken, om haar te verbeteren, sterker te maken en haar een eigen plaats te geven onder de naties van de wereld in wisselwerking met andere regionale politieke machten en kennisnetwerken. Conflicten en gebeurtenissen en de manier waarop die werden waargenomen, uitgevochten en herdacht speelden daarin een steeds belangrijkere rol. In de vroegmoderne wereld speelden feesten, wedstrijden en de voordrachtliteratuur van rederijders een steeds belangrijke rol in het publieke streven naar een verbeterde samenleving. In deze context van groepen en instituties die steeds vaker met culturele instrumenten streven naar verbeteringen in de politieke natie kunnen we ook de reformatie van de *Keure* tussen 1484 en 1496 zien.

Teksten als die van Reygersberch, Lemnius en ook de *Keure* maar ook het refrein over de slag bij Zierikzee behoren tot een kenniscultuur die sterk is gericht op het aankweken van deugden, het waarschuwen voor ondeugden en hun gevolgen en het hervormen van gebreken. De introductie en epiloog van een pragmatische tekst als de *Keure* plaatsen haar expliciet in het streven naar verbetering van het politieke lichaam dat in de vijftiende eeuw een steeds belangrijk onderdeel wordt van de politieke wilsvorming. De *Keure* verschijnt dan als het resultaat van een diepgaand onderzoeks- en consultatieproces dat van codificatie en publicatie van bestuurlijke en juridische rechten en gewoonten een instrument maakt in de bestrijding van onwetendheid (*ignorantie*), vergetelheid, onduidelijkheid en tegenstrijdigheid. De graaf en zijn raad worden in deze teksten opgevoerd als het degenen die de ultieme kennis bezitten dat het resultaat is van het onderzoeks- en consultatieproces van experts en belanghebbenden die rapporteren aan de grafelijkheid. Het is op basis daarvan dat de graaf zich het recht op kennis en interpretatie, dat wil zeggen, de uiteindelijke wilsbeschikking voorbehoudt in het hele hervormingsproces. De basis voor de grafelijke beslissingsmacht ligt in de *Keure* niet in

een autonome wil maar in een macht die gedreven wordt door kennis, ´uut onser seker wetentheynt macht ende mogentheynt`. De grafelijkheid wordt zo gedefinieerd als het centrum van een politiek lichaam dat via onderhandeling, onderzoek en consultatie streeft naar rationalisatie, transparantie en rechtszekerheid, maar in dat proces de uiteindelijke vastlegging van de kennis en de interpretatie aan zich voorbehoudt.⁷¹

De uitgebreide beschrijving van dat onderzoeks- en consultatieproces, dat in 1484 begint met de weigering van de Zeeuwse adel aan Maximiliaan om hoge vierschaar te mogen houden, is tegelijk de beschrijving van de vorming van een modern politiek lichaam gericht op het algemeen belang. De epiloog uit 1495 formuleert de codificatie en verbetering van rechten en gewoonten als: ´goet duechdelijc ende profijtelijck voor ons, ons voorseyde landt van Zeelandt ende onsen ondersaten van dyen´.⁷² Het premoderne politiek lichaam van Zeeland ontwikkelde zich door middel van consultatierondes en vergelijkingen en harmonisatie en de kennisverwerving, standaardisatie en rationalisatie die daarvan het gevolg zijn. De uitgave van de *Keure* lijkt, aan het eind van een ingrijpende burgeroorlog, een missiestatement voor een republikeinse vorm van bestuur. Rechten, privileges, onderhandeling, overtuigingskunst en geleerd betoog werden zeker vanaf de vijftiende eeuw steeds meer tot het instrumentarium van conflictvoering. Ze definieerden conflicten, ook gewelddadige, en vormden zo ook de relatie tussen Zeeland, zijn bevolking en zijn buitenwereld. De geschiedenis van de *Keure* vanaf 1484 tot aan 1795 is daarvoor exemplarisch, maar ik neem in de komende jaren veel van zulke casussen onder de loep, alleen of samen met collega's, studenten en vrijwillige onderzoekers. Het doel is een boek te schrijven over de geschiedenis van collectieve wilsvorming op basis van de casus Zeeland.

VI

I would like to end my inaugural address with a few words of gratitude. First of all, I would like to thank the members and administrators of the Hurgronje Familie Fonds for their charity in establishing my chair and for my appointment now a year ago. You might have set an example for the way in which the humanities in our country in the future might reconnect more systematically with society at large without giving up the international conversation that should also be the focus of the academic enterprise. I have just tried to explain how I aim to live up to your commission to study the history of Zeeland in the world, not by claiming to fill in gaps in our current knowledge of the region's history, but by trying to incorporate it in my

⁷¹ *Dit is dye Kuere*, cap. 5, art. 10.

⁷² *Dit is dye Kuere*, epiloog.

own study of the history of knowledge societies, a more general theme that is attracting increasing attention from historians in the western world, closely connected as it is to the idea of the rise of the west, and today to the challenges that the rise of the east seem to pose. I am greatly honored to be able to do this thanks to your support, and I must add that I have concluded my work this first year with a renewed and growing fascination for Zeeland's history and its historical record in libraries, archives and museums.

Secondly, of course, I must express my gratitude towards the dean, Barbara Oomen, staff and my great colleagues of the Humanities department at our College, in particular the historians, and the heads of department, first Albert Clement, now Hans Bloemsma. Thanks to all of you I have had a great year and I have felt welcome from the very beginning. I am very much looking forward to future collaborations with many of you. I would like to single out one of the projects for the near future that I am particularly excited about since it might help to show how we can learn from and be inspired by our past, not only from ideas, but also from past institutions and practices. I am referring to Michael Burke's and my own bold plan to revive the Middelburg chamber of rhetoric here at our College, and create an experiment in practicing the art of rhetoric in a new, English-speaking environment but with an attempt to revive the old festive spirit and curiosity and sense of ceremony and ritual. I feel also grateful towards the first group of students who took part in my research course on the history of knowledge societies/ Zeeland in the early modern world. The topics of these research papers will be posted online, among them also the honors thesis written by one of these students, Lieneke Timpers, who examined the role of knowledge in acting at a distance focusing on the correspondence of two voyages of the 18th century slave-trading Middelburgse Commercie Compagnie. It was a great experience to teach these students and I am looking forward to the new course that will start end of this month.

Finally, I would like to thank the first researchers whose projects are now in the making and will be announced online later this year. I cannot get into the details here, but I can assure you that interesting and promising ideas have been discussed, some of whom might be up for funding and are planned to lead to doctoral dissertations. I am planning to start a research seminar to bring these researchers together and have them exchange and discuss their work. The volunteer network focused on the history of the chambers of rhetoric in Zeeland is rapidly expanding too, and hopefully we will be able to acquire funding for related projects that build on work that has been done. I now also dreaming of writing a history of literary cultures in Zeeland, a topic which was largely ignored in the new History of Zeeland, but is very promising given the enormous amount of highly interesting sources that have been

ignored in the national histories of Dutch literature. I would also like to thank colleagues at the many cultural and heritage institutions of this province with whom I have already been in touch and I am looking forward to meeting many more this year. It is my conviction that by intensifying cooperation among these institutions Zeeland would create a real thing of beauty that could become the envy of the world, and a pole of attraction for scholars and artists alike. For that reason I also hope to cooperate with the cultural festivals of the region. Another form of cooperation that I will continue to seek, in order to develop research on the entire Scheldt area of which Zeeland is and was an integrated part, is that with colleagues in Belgium, and with the other chairs of regional history in the Netherlands.

En ten slotte dank ik nogmaals uit de grond van mijn hart allen die me hebben gevormd en eraan hebben bijgedragen dat ik hier nu sta. Ik vind het een groot privilege weer een stap verder te hebben gezet op de weg om zelf met de bescheiden middelen die me ter beschikking staan, nieuwe generaties jonge mensen in te wijden in de wereld van wetenschappelijk denken en onderzoeken. Het is nu mijn taak om daarin de Zeeuwse geschiedenis een eigen rol te laten spelen, en zoals u hopelijk hebt gezien voer ik die taak graag uit.

Ik heb gezegd!

Middelburg, 11 januari 2014.